

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰম বিকাশ আৰু মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিৰ কীৰ্তিলতা

— ড০ খগেশ সেন ডেকা

ভাষাতত্ত্ববিদসকলে উমৈহতীয় বৈশিষ্ট্যৰ আধাৰত পৃথিবীৰ ভাষাসমূহক যিকেইটা পৰিয়ালত ভাগ কৰিছে, সেইবোৰৰ ভিতৰত সৰ্ববৃহৎ ভাষা-পৰিয়ালটো হৈছে ইণ্ডো-ইউৰোপীয় বা ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষা-পৰিয়াল। ইয়াৰ অন্তৰ্গত ভাষাসমূহ ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা ইউৰোপ পৰ্যন্ত বিস্তৃত বাবেই এই পৰিয়ালটোক পোনতে থমাছ ইয়ুং নামৰ জনৈক ভাষাতত্ত্ববিদে উক্ত নামেৰে নামাংকিত কৰিছিল আৰু তেতিয়াৰে পৰা এইটো পৰিয়াল ভাৰত-ইউৰোপীয় ভাষা-পৰিয়ালৰূপে পৰিচিত হৈ আহিছে। ভাৰতীয় আৰ্যভাষা এই পৰিয়ালৰ ইণ্ডো-ইৰানীয় ঠালৰ অন্তৰ্গত এটি উল্লেখযোগ্য প্ৰশাখা। এচিয়া মহাদেশৰ ইৰাক-ইৰান অঞ্চলৰ পৰা আহি ভাৰত ভূমিত থিতাপি লোৱা এই ভাষাগোষ্ঠীৰ লোকসকলৰ ভাষাই কালক্ৰমত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰূপে প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰে। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা এই প্ৰশাখাৰে এক ক্ৰম বিৱৰ্তিত ৰূপ। নক'লেও চলে, এই ভাষাৰ সৈতে ভাৰতীয় আৰ্য-সমাজৰ ঐতিহাসিক ক্ৰম বিৱৰ্তন অংগাঙ্গীভাৱে জড়িত হৈ আছে।

ভাৰতবৰ্ষলৈ আৰ্যসকলৰ প্ৰব্ৰজন কেতিয়া হৈছিল তাৰ কোনো স্পষ্ট প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। সেয়ে হ'লেও, ইতিহাসবিদসকলে অনুমান কৰিছে, খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকামানত এই জনগোষ্ঠীৰ লোকসকল আহি তৎকালীন ভাৰতৰ স্থানীয় বাসিন্দাসকলক পৰাভূত কৰি এই ভূখণ্ডৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত আৰু পশ্চিম পঞ্জাবত, সিন্ধু নদীৰ অৱবাহিকা অঞ্চলত থিতাপি লৈছিল। উল্লেখনীয় যে এই প্ৰব্ৰজন একেদিনাই একেলগে হোৱা নাছিল। এওঁলোক নিচেই কম সময়ৰ ব্যৱধানত সৰু সৰু দল হিচাপে উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্তইদি পোনতে ভাৰত ভূমিত প্ৰৱেশ কৰিছিল আৰু পাছলৈ সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত বিয়পি পৰিছিল। ভাৰতলৈ আহোঁতে আৰ্যসকলে যি ভাষা লগত লৈ আহিছিল, সেই ভাষাৰ মানুহৰ মুখ বাগৰি সময়ত পৰিৱৰ্তন ঘটে। পণ্ডিতসকলে এই পৰিৱৰ্তনৰ গতি-গোত্ৰলৈ লক্ষ্য কৰি ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰম বিকাশৰ বুৰঞ্জীক তলত দিয়া ধৰণে তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰিছে :

(ক) প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য (বৈদিক, সংস্কৃত— খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকালৈ);

(খ) মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য (পালি, প্ৰাকৃত, অপভ্ৰংশ— খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকালৈ); আৰু

(গ) নব্য ভাৰতীয় আৰ্য (অসমীয়া, বাংলা, পাঞ্জাবী, মাৰাঠী আদি— খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)।

বৈদিক আৰু সংস্কৃত—এই দুয়ো মিলি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰ। এই স্তৰটো খ্ৰীষ্টপূৰ্ব পঞ্চদশ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকা পৰ্যন্ত বিস্তৃত। ভাৰতীয় আৰ্য জনগোষ্ঠীৰ ভাষা বিধৃত হৈ আছিল তেওঁলোকৰ সমাজত মৌখিক প্ৰৱাহেৰে শ্ৰুতি হিচাপে চলি অহা বেদ-সম্পদৰ মাজত। বেদ চাৰিখন—ঋক, সাম, যজুঃ আৰু অথৰ্ব। ইয়াৰ ভিতৰত ঋগ্বেদ আছিল সবাৰো প্ৰাচীন। প্ৰতিখন বেদৰে আকৌ চাৰিটাকৈ ভাগ আছিল—সংহিতা, ব্ৰাহ্মণ, আৰণ্যক আৰু উপনিষদ। সংহিতা হ'ল সূক্ত বা মন্ত্ৰৰ সমষ্টি। সেই মন্ত্ৰৰ প্ৰায়োগিক দিশক লৈ ব্ৰাহ্মণ অংশ ৰচিত হৈছিল। অৰণ্যবাসী ঋষি-মুনিসকলে ৰচনা কৰা অংশটোৰ নাম আৰণ্যক আৰু বহু দেৱ-দেৱীৰ ধাৰণাৰ বিপৰীতে এক ব্ৰহ্ম বা একেশ্বৰবাদী চিন্তাৰে ক্ষত্ৰিয়সকলৰ দ্বাৰা উপনিষদসমূহ ৰচিত হৈছিল। প্ৰতিখন বেদৰে একাধিক ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদ ৰচিত হোৱাটো এই প্ৰসংগত বিশেষভাৱে মন কৰিবলগীয়া কথা।

সময়ৰ বিৱৰ্তনত মানুহৰ মুখ বাগৰি বেদৰ ভাষাত ভাঙোন ধৰে। ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত অতিশয় ৰক্ষণশীল আৰ্য-সমাজত 'অপৌৰুষেয়' তথা অতিশয় পৱিত্ৰ সম্পদৰূপে পৰিগণিত বেদৰ ভাষাত দেখা দিয়া এনে পৰিৱৰ্তনে তেওঁলোকক শংকিত কৰি তোলে আৰু ভাষাটোৰ সংৰক্ষণৰ বাবে তেওঁলোকে সকলো প্ৰকাৰৰ চেষ্টা চলায়। প্ৰথম পদক্ষেপ হিচাপে তেওঁলোকে বেদ-সম্পদৰ প্ৰথম ভাগ 'সংহিতাৰ পদপাঠ' নিৰ্ধাৰণ কৰি তাৰ মূল পাঠ অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ চেষ্টাত ব্ৰতী হয়। তাৰ পৰৱৰ্তী স্তৰত সমাজৰ প্ৰতিটো শাখাত সংৰক্ষিত বেদৰ মূল পাঠৰ ভাষাৰ তুলনামূলক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে 'প্ৰাতিশাখ্য'সমূহ ৰচনা কৰা হয়। তেনে ৰূপতো ভাষাটোৰ সংৰক্ষণ সম্ভৱ হৈ নুঠাত শিক্ষা, কল্প, ছন্দ, জ্যোতিষ, নিকৰ্ত্ত আৰু ব্যাকৰণ— এই ষড় বেদাংগৰ অন্তৰ্গত ভাষা বিষয়ক চাৰি অংগ, যথা—শিক্ষা, ছন্দ,

প্ৰকাৰে তৎকালীন সমাজ-জীৱনত বিপ্লৱৰ সৃষ্টি কৰিছিল। জৈনধৰ্মই কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত বৈদিক মতবাদৰ সৈতে আপোচ কৰি চলিলেও, মুখ্যতঃ শীল-সদাচাৰ আৰু অহিংস নীতিৰে পৰিচালিত বৌদ্ধমত আছিল জৈনধৰ্মতকৈ অধিক কঠোৰ, সমাজ-সচেতন আৰু সক্ৰিয়। এই ধৰ্ম কোনো কাৰণতে কাৰো সৈতে আপোচ কৰিবলৈ ৰাজী নাছিল। বুদ্ধদেৱ বৈদিক পৰম্পৰাৰ ইমানেই বিৰোধী আছিল যে দুগৰাকী ব্ৰাহ্মণ শিষ্যই তেওঁৰ বাণীসমূহ সংস্কৃতত লিপিবদ্ধ কৰিবলৈ বিচৰাত তেওঁ তাক পোনচাটে নাকচ কৰি 'সকায় নিৰুত্তিয়া', অৰ্থাৎ সাধাৰণ মানুহৰ মুখৰ ভাষাৰেহে সেইবোৰ সংকলন কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। অন্যথা 'দুস্কৃত' নামৰ পাপ হ'ব বুলি সকীয়াই দিছিল। পৰৱৰ্তী কালত সেই 'সকায় নিৰুত্তিয়া' পালি ভাষাৰূপে জনাজাত হয়। এনেদৰে বুদ্ধই সমাজমুখী বাস্তৱ জীৱন-আধাৰিত দৰ্শন-চিন্তাৰ প্ৰচাৰৰ লগে লগে দৈনন্দিন জীৱনৰ কথ্য ভাষাকো মৰ্যাদাসম্পন্ন কৰি তুলিছিল। নক'লেও চলে, সেই ভাষাৰ মাধ্যমেৰে বৌদ্ধ শ্ৰমণসকলে ধৰ্মৰ তত্ত্বসমূহ আঁৰ নলগাকৈ জনসাধাৰণক বুজাই দিব পাৰিছিল।

বৌদ্ধধৰ্মত ধৰ্মত ঈশ্বৰৰ স্থান নাই। পূজা-পাতল আদিত এই ধৰ্মই সমূলি আস্থা প্ৰকাশ কৰা নাই। বেদৰ কঠোৰ সমালোচক তথা নিৰীশ্বৰবাদী বুদ্ধৰ দ্বাৰা প্ৰচাৰিত সত্যক বুজাবলৈহে 'ধৰ্ম' শব্দটো এই পন্থাৰ লোকসকলে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বৈদিক 'ধৰ্ম' আছিল যাগ-যজ্ঞ, পূজা-পাতল আদি জটিল আৰু খৰচী অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা পৰিসীমিত। আনহাতে , বৌদ্ধমতৰ ভিত্তি হ'ল নৈতিক পৰম্পৰা— যাক জাতি, বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোৱে গ্ৰহণ কৰিব পাৰিছিল। বেদৰ পাৰলৌকিক সুখ অথবা স্বৰ্গপ্ৰাপ্তিৰ অলৌকিক ধাৰণাৰ পৰিৱৰ্তে ইহলোকত সজ কৰ্ম তথা সজ আচৰণৰ জৰি যতে জন্মজনিত সমস্ত দুখৰ ওৰ পেলোৱাৰ বাস্তৱ চিন্তাই সেই সময়ৰ সাধাৰণ মানুহক বাৰুকৈয়ে আকৰ্ষণ কৰিছিল। এনে চিন্তাই সমাজত এক নতুন বুনিয়াদ সৃষ্টিৰ পথ সুগম কৰি তুলিছিল। বৌদ্ধ সংঘবোৰ জনজাতীয় সভাৰ আৰ্হিৰে গঠিত হৈছিল যদিও , বৌদ্ধ মত আছিল জনজাতি, জাত-পন্থা আদিৰ উৰ্ধত থকা বিশেষ সমাজ-ব্যৱস্থাৰ উপযোগী। ইপিনে কৃষিৰ পৰা আহৰিত উদ্বৃত্ত মূল্যৰ বিনিয়োগ আৰু কুটাৰ শিল্পৰ অভূতপূৰ্ব বিকাশে নতুনকৈ এটা বণিক শ্ৰেণীৰ সৃষ্টিত অৰিহণা যোগাইছিল। বৌদ্ধধৰ্মৰ অহিংসাৰ বাণী আৰু জাতিভেদহীনতাই ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ ৰাজ্যবোৰৰ পাৰস্পৰিক সংঘাত দূৰ কৰি এক বৃহৎ সাম্ৰাজ্য ৰচনাত সহায় কৰাত তৎকালীনভাৱে বাণিজ্যৰ অবাধ বিস্তাৰ ঘটিছিল। তাৰ ফলত নতুনকৈ বিকশিত বণিক বা বৈশ্য শ্ৰেণীটোৰ প্ৰতিষ্ঠা সম্ভৱ হৈ উঠিছিল।

নক'লেও চলে , ভাৰতবৰ্ষত তৎকালীনভাৱে শোষিত আৰু নিষ্পেষিত জনসাধাৰণক ধৰ্মীয় প্ৰৱৰ্ত্তনৰ পৰা মুক্ত কৰিবলৈ পৰলোক, স্বৰ্গ আদি বিশ্বাসৰ পৰিৱৰ্তে ইহ জীৱন তথা বাস্তৱ জগতৰ সৈতে সম্পৰ্কস্থিত এক বিশেষ দৃষ্টিভঙ্গীৰ একান্ত আৱশ্যক হৈছিল। বৌদ্ধ দৰ্শনে সময়ৰ সেই দাবীকে পূৰণ কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত সমস্ত বৈদিক ধ্যান-ধাৰণাৰ ভেঁটি যে খৰক-বৰক হৈ পৰিছিল তাত সন্দেহৰ অৱকাশ নাই। উল্লেখনীয় যে, সমাজ-জীৱনত ঘটা এনে ঐতিহাসিক ঘটনাকে ভাষাৰ পৰিৱৰ্ত্তনৰ নতুন স্তৰটোৰ ভিত্তি-কাল হিচাপে ভাষাতাত্ত্বিক পণ্ডিতসকলে গ্ৰহণ কৰিছে। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীক মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সূচনা কাল বুলি ধৰাৰ সেয়াই প্ৰধান কাৰণ।

সি যি কি নহওক, মগধৰাজ অশোকৰ সময় পৰ্যন্ত বুদ্ধৰ 'সকায় নিৰুত্তিয়া' বা তৎকালীন কথিত ভাষাৰ কোনো নিদৰ্শন পাবলৈ নাই। বুদ্ধৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ প্ৰায় এশ বছৰৰ পাছত মহাকাশ্যপৰ পৰামৰ্শ মৰ্মে মগধৰাজ অজাতশত্ৰুৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ৪৭৭ খ্ৰীষ্টপূৰ্বাব্দত তেতিয়াৰ মগধৰ ৰাজধানী ৰাজগীৰ বা ৰাজগৃহৰ সপ্তপৰ্ণী গুহাত প্ৰথমখন বৌদ্ধ মহামেল অনুষ্ঠিত হৈছিল। এইখন বৌদ্ধমেলৰ শেষৰফালে বুদ্ধৰ বাণীসমূহ একত্ৰিত কৰা হৈছিল বুলি বিভিন্ন সূত্ৰৰ পৰা জানিব পৰা যায়। সেয়ে হ'লেও, বহু পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ অন্তত প্ৰথম বৌদ্ধমেলৰ ঠিক এশ বছৰৰ পাছত কালাশোকৰ সময়ত খ্ৰীঃ পূঃ ৩৭৭-ত মগধৰ বৈশালীত বহা দ্বিতীয় বৌদ্ধ মহাসংগীতি তহে সম্ভৱতঃ ই লিখিত ৰূপ পায়। পৰৱৰ্তী কালত এই শাস্ত্ৰ 'তিপিতক' (ত্ৰিপিতক) নামেৰে জনাজাত হয়। অৱশ্যে অশোকৰ আগলৈকে ভাৰতৰ বিভিন্ন স্থানত কথিত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আঞ্চলিক ৰূপবোৰৰ কোনো নিদৰ্শন পোৱা নাযায়। অশোকে কলিঙ্গ বিজয়ৰ পাছত অনুতপ্ত হৈ বৌদ্ধমতৰ আধাৰত ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন স্থানত পৰ্বতৰ সৰু-বৰ শিলাখণ্ডৰ গাত, শিলাস্তম্ভত যিবোৰ বাণী লিখোৱাইছিল, তাৰ মাজতহে প্ৰথমবাৰৰ বাবে তেনে এক ভাষাৰূপ স্পষ্টভাৱে পোৱা গৈছে। কোৱা বাহুল্য মাথোন যে, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰথম স্তৰৰ ভাষাৰূপৰ সুস্পষ্ট নিদৰ্শন অশোকৰ অনুশাসন, বৌদ্ধশাস্ত্ৰ ত্ৰিপিতক, কলিঙ্গৰ জৈনধৰ্মী ৰজা খাৰৱেলৰ হাথিগুম্ফা শিলালিপি আদিৰ পোৱা যায়। এইছোৱা সময়ৰ ভাষা আছিল মূলতঃ বৌদ্ধ আৰু জৈন ধৰ্মৰ ধাৰক আৰু বাহক।

ভাষাতত্ত্ববিদ সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীয়ে অশোকৰ অনুশাসনসমূহত মুঠ পাঁচটা আঞ্চলিক ৰূপ লক্ষ্য কৰিছে। আনহাতে, পণ্ডিত সুকুমাৰ সেনে চাৰিটা ৰূপৰ উল্লেখ কৰিছে। মুঠতে, এই আঞ্চলিক ৰূপবোৰৰ পৰাই পৰৱৰ্তী সময়ত মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী, অৰ্ধ মাগধী আৰু পৈশাচী নামৰ প্ৰাকৃতকেইটাৰ উদ্ভৱ হৈছিল। তৎকালীনভাৱে এই প্ৰাকৃত ভাষাবোৰক মাধ্যম হিচাপে লৈ এচাম কবি-সাহিত্যিকে সাহিত্য ৰচনাত মনোনিৱেশ কৰিছিল বাবে এই স্তৰৰ প্ৰাকৃত ভাষাবোৰক সাহিত্যিক প্ৰাকৃত আখ্যা দিয়া হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে, সমসাময়িক সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলেও নাটকৰ সংলাপত প্ৰাকৃত ভাষাৰ সংলাপ বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম স্তৰৰ ভাষাক অপভ্ৰংশ আখ্যা দিয়া হৈছে। অপভ্ৰংশ শব্দটোৱে পোনতে সংস্কৃতৰ বিকৃত ৰূপক বুজাইছিল যদিও, পাছলৈ ই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শেষ স্তৰক বুজাবলৈ লয়। ইয়াৰো আকৌ দুটা ভাগ : অপভ্ৰংশ আৰু অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ।

মুঠ কথাত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত প্ৰায় ডেৰ হাজাৰ বছৰ জুৰি ভাৰতবৰ্ষত আৰ্যভাষাৰ যিটো ৰূপে আধিপত্য বিস্তাৰ কৰিছিল, যি ভাষাত সাহিত্যাৰ্থ ৰচনা কৰা হৈছিল সেয়াই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বিকাশৰ স্তৰ

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এই কথা বুজিব পৰা গ'ল যে, ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰম বিকাশৰ ইতিহাসক যি তিনিটা স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে তাৰ দ্বিতীয় স্তৰটোক মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আখ্যা দিয়া হৈছে। এই স্তৰৰ ভাষাৰূপ প্ৰকৃতপক্ষে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ লোক-সমাজত কথিত লৌকিক ৰূপটোৰ মানুহৰ মুখ বাগৰি হোৱা বিৱৰ্তন মাথোন। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দী পৰ্যন্ত পৰিব্যাপ্ত এই স্তৰটোক আকৌ তিনিটা সুস্পষ্ট স্তৰত ভাগ কৰা হৈছে, যথা—

পৰা	(ক) আদি স্তৰ বা আদি প্ৰাকৃত— পালি আৰু বিভিন্ন অনুশাসনৰ ভাষা (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাৰ খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকালৈ);
প্ৰাকৃত	(খ) মধ্য স্তৰ বা সাহিত্যিক প্ৰাকৃত— মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী, অৰ্ধ মাগধী আৰু পৈশাচী (খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকালৈ);
	(গ) অন্ত্য স্তৰ বা অপভ্ৰংশ—(খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকালৈ)। এই স্তৰৰ দুটা ৰূপ— অপভ্ৰংশ আৰু অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ঠ।

(ক) আদি স্তৰ বা আদি প্ৰাকৃত

আনুমানিক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকাত বিকশিত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি স্তৰৰ উল্লেখনীয় নিদৰ্শন হ'ল অশোকৰ অনুশাসন আৰু বৌদ্ধশাস্ত্ৰ ত্ৰিপটক। এই স্তৰত বৈদিক কথিত ভাষাটোৱে ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰান্তত কেইবাটাও আঞ্চলিক ৰূপত আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীয়ে অশোকৰ অনুশাসনসমূহৰ ভাষাৰ আধাৰত দেখুওৱা আঞ্চলিক ৰূপকেইটা এনে ধৰণৰ—

- (১) উত্তৰ-পশ্চিমা,
- (২) পশ্চিমা,
- (৩) দক্ষিণী,
- (৪) প্ৰাচ্য-মধ্য, আৰু
- (৫) প্ৰাচ্যা।

(১) উত্তৰ-পশ্চিমা আঞ্চলিক ৰূপটো অবিভক্ত ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল। এই আঞ্চলিক ভেদৰ আন নাম গান্ধাৰ-উদীচ্যা। অশোকৰ শাস্ত্ৰাঙ্গী আৰু মানেছহা অনুশাসনৰ (বৰ্তমান পাকিস্তানৰ অন্তৰ্গত) ভাষা তাৰ প্ৰকৃষ্ট উদাহৰণ। এই আঞ্চলিক ভেদৰ পৰা পৰৱৰ্তী কালত পৈশাচী প্ৰাকৃত বিকশিত হোৱা বুলি অনুমান কৰা হৈছে।

(২) পশ্চিমা প্রাকৃতৰ আন নাম দক্ষিণ-পশ্চিমা বা সৌৰাষ্ট্ৰ-প্ৰতীচ্যা। অশোকৰ গীৰ্ণাৰ আৰু সোপাৰা অনুশাসন ইয়াৰ প্ৰতিনিধি। এই প্ৰাকৃত অতীতৰ সৌৰাষ্ট্ৰ আৰু বৰ্তমানৰ গুজৰাট-ৰাজস্থান অঞ্চলত বিকশিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত এই ৰূপটোৰ পৰাই শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি ধাৰণা কৰা হৈছে।

(৩) অশোকৰ অনুশাসনৰ দক্ষিণী ৰূপটো অতীতৰ বিদৰ্ভ আৰু এতিয়াৰ মহাৰাষ্ট্ৰ অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল। ইয়াৰ পৰা মহাৰাষ্ট্ৰী নামৰ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ বিকাশ হৈছিল ভবা হৈছে।

(৪) প্ৰাচ্য মধ্য আঞ্চলিক ৰূপটো এতিয়াৰ দিল্লী, মথুৰা আৰু অতীতৰ অৱন্তী, কুৰু, শূৰসেন আদি অঞ্চলত বিকাশিত হৈছিল। এই আঞ্চলিক ভেদৰ পৰা সময়ত অৰ্ধ মাগধী প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হয়। অশোকৰ কালছী, তোপৰা আৰু কেইখনমান সৰু সৰু অনুশাসনত এই ভাষাৰূপ ৰক্ষিত হৈছে।

(৫) প্ৰাচ্য আঞ্চলিক ভেদ প্ৰাচীন মগধ-কোশল আৰু এতিয়াৰ অযোধ্যাৰ পৰা বিহাৰ পৰ্যন্ত প্ৰচলিত আছিল। ওড়িশাৰ পুৰী জিলাৰ ধৌলী বা ধৰলগিৰি আৰু গঞ্জাম জিলাৰ জৌগড়ত বৃহৎ শিলাখণ্ডত খোদিত অশোকৰ অনুশাসনত এই ভাষাৰূপ ৰক্ষিত হৈছে।

উল্লেখনীয় যে ভাষাতত্ত্ববিদ সুকুমাৰ সেনে ‘দক্ষিণী’ আঞ্চলিক ভেদৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই।

অশোকৰ (২৭৪-২৩৭ খ্ৰীষ্টপূৰ্ব) অনুশাসনৰ উপৰি অন্যান্য প্ৰত্নলিপিৰ মাজতো মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি স্তৰৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন লক্ষ্য যায়। সেইবোৰৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ’ল :

- (অ) জৈনধৰ্মী ৰজা খাৰৱেলই ওড়িশাৰ উদয়গিৰিত খোদাই কৰা হাথিগুফা অনুশাসন (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতিকা),
- (আ) ৰামগড় পাহাৰৰ যোগীমাৰা গুহাৰ সূতনুকা প্ৰত্নলিপি (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকা),
- (ই) গোৱালিয়ৰৰ বেছ নগৰৰ গৰুড় স্তম্ভলিপি (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকা),
- (ঈ) বৌদ্ধশাস্ত্ৰৰ ভাষা পালি (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব তৃতীয় শতিকাৰ পৰা প্ৰথম শতিকা), আৰু
- (উ) বৌদ্ধ মিশ্ৰ সংস্কৃত (খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দ্বিতীয় শতিকাৰ পৰা প্ৰথম শতিকা)।
- (উ) খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দী পৰ্যন্ত প্ৰাপ্ত অন্যান্য শিলালিপি।

(খ) ক্ৰান্তি স্তৰ

সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জীয়ে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ আদি আৰু মধ্য স্তৰৰ মাজত ‘ক্ৰান্তি স্তৰ’ নামৰ আন এটা ভাগৰ উল্লেখ কৰিছে। পণ্ডিতজনাৰ মতে, এই স্তৰটো খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতিকাৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকালৈ পৰিব্যাপ্ত। সুকুমাৰ সেনে আকৌ এই ভাষাৰূপক দুটা উপস্তৰত ভাগ কৰিছে— খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দী পৰ্যন্ত প্ৰথম উপস্তৰ আৰু খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী পৰ্যন্ত দ্বিতীয় উপস্তৰ।

ক্ৰান্তি স্তৰৰ ভাষাৰ তথ্য ঘাইকৈ ভাৰতৰ বাহিৰত উদ্ধাৰ হোৱা হেতুকে কোনো কোনো ভাষাতত্ত্ববিদে এই ভাষাক ‘বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃত’ বুলিছে। আন কোনোৱে আকৌ ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলৰ ভাষাৰ সৈতে থকা সাদৃশ্যলৈ লক্ষ্য কৰি এই ভাষাক প্ৰাচীন প্ৰদেশ গান্ধাৰ নাম অনুসাৰে ‘গান্ধাৰ প্ৰাকৃত’ৰূপে নামকৰণ কৰিব খুজিছে।

ভাষাতত্ত্ববিদসকলৰ মতে, এই সময়ছোৱাত ভাৰতবৰ্ষৰ উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চলত প্ৰচলিত প্ৰাকৃত ভাষাৰ আধাৰত মধ্য এচিয়াত লিখিত ভাষাৰ এটি সুকীয়া ধাৰাৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই ধাৰাৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য মূল ভাৰতীয় ভাষাতকৈ কিছু ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ। এচাম বুৰঞ্জীবিদৰ মতে মধ্য এচিয়াৰ প্ৰাচীন খোটাৰ প্ৰদেশ অছিল ভাৰত আৰু চীন দেশৰ পৰা প্ৰব্ৰজিত লোকসকলৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত। ইয়াত ইৰানীয় লোকেও বসবাস কৰিছিল। গতিকে এই প্ৰদেশৰ ভাষা মূল ভাৰতীয় ভাষাতকৈ কিছু ভিন্ন হৈ পৰিছিল। সেয়ে হ’লেও, বৌদ্ধধৰ্মৰ উত্থানৰ পৰত মূল পালি ‘ধম্মপদ’ খোটাৰী ভাষালৈকো অনুবাদ কৰি লোৱা হৈছিল। গ্ৰন্থখন পূৰ্ণাংগ ৰূপত পোৱা নগ’লেও অনুমান কৰা হৈছে যে বহিৰ্ভাৰতীয় প্ৰাকৃতত ৰচিত এই ধম্মপদো মুঠ চাৰিশটা বৰ্গত বিভক্ত আছিল। লিখিত ৰূপত পোৱা এই প্ৰাকৃতৰ নিদৰ্শনসমূহ দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে— (ক) খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ কালছোৱাত খৰোষ্ঠী লিপিত ৰচিত ‘খোটাৰী ধম্মপদ’, (খ) খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাৰ মধ্য এচিয়াৰ প্ৰাচীন শ্বান্ শ্বান্ ৰাজ্যৰ নিয়া নামৰ ঠাইত প্ৰাপ্ত দলিল-পত্ৰ, খোৰতে ‘নিয়া প্ৰাকৃত’।

(১) খোটানী ধম্মপদ

এচিয়া মাইনৰ বা মধ্য এচিয়াত উদ্ধাৰ হোৱা বৌদ্ধশাস্ত্ৰ ‘ধম্মপদ’-ৰ অংশ বিশেষকে ‘খোটানী ধম্মপদ’ আখ্যা দিয়া হৈছে। খৰোষ্ঠী লিপিত ৰচিত বাবে ইয়াৰ আন নাম ‘খৰোষ্ঠী ধম্মপদ’। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথমৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ ভিতৰত এই ধম্মপদ ৰচিত হৈছিল বুলি কোৱা হৈছে। খোটানী ধম্মপদৰ এফাঁকি গাথা উদাহৰণ হিচাপে তলত উল্লেখ কৰা হ’ল—

“অপ্ৰমদ প্ৰশজতি প্ৰমদু গৰহিতু জদ।” (খোটানী ধম্মপদ)

“অপ্পমাদং পসংসত্তি পমাদো গৰহিতো সদা।” (পালি ধম্মপদ)

(অৰ্থ : অপ্ৰমাদ প্ৰশংসনীয়, প্ৰমাদ সৰ্বদা নিন্দনীয়।)

(২) নিয়া প্ৰাকৃত

মধ্য এচিয়াৰ চীনীয়-তুৰ্কীস্থানৰ দাঁতি কাষৰৰ প্ৰাচীন স্থান স্থান ৰাজ্যৰ সীমান্তৱৰ্তী নিয়া নামৰ ঠাইত ব্যৱসায়িক লেন-দেন, ৰজাঘৰীয়া চিঠি-পত্ৰ, শাসন-কাৰ্য, বিচাৰ-ব্যৱস্থা ইত্যাদি সম্পৰ্কীয় যিবোৰ নথি-পত্ৰ উদ্ধাৰ হৈছে সেইবোৰৰ ভাষাকে ঠাইখনৰ নামানুসাৰে ‘নিয়া প্ৰাকৃত’-ৰূপে অভিহিত কৰা হৈছে। এই দলিলসমূহৰ কিছুমান ব্ৰাহ্মী লিপিত আৰু আন কিছুমান খৰোষ্ঠী লিপিত ৰচিত। এইবোৰৰ ৰচনাকাল খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হৈছে। তলত খৰোষ্ঠী লিপিত লিখা খোটান মহাৰাজ হিনজ (ৰজাৰ উপাধি) বিজিতসিংহৰ ৰাজত্ব কালত হোৱা এটা উট বিক্ৰীৰ দলিল এখনৰ সামান্য অংশ এটা উদ্ধৃত কৰা হৈছে। এই দলিল বহুধিবৰ দলিলৰূপে খ্যাত।

“অজ উদরয়ি সো উটঃ বগিতি বধগস্য তনুৰগঃ সংবৃতঃ যথ—গম—গৰনিয়ঃ সৱ কিচ
কৰনিয়ঃ। যো পচেম কলি তস্য উটস্য কিদে চোদিয়তি বিদিয়তি বিৱদু উঠৱিয়দি তেন তথ ধডু
ধিনদি যথ ৰজধমু স্যাদি ময় ধলৱণ্ড বহুধিবে লিখিদু খৰনমস্য অজিযনয়ি পুৰদু...।”

(অৰ্থ : আজিৰ পৰা সেই উট বজিতি ধ্বজৰ নিজৰ হ’ল, সেই উটেৰে তেওঁ কাম কৰাব,

সকলো কাম কৰাব। এই উটক লৈ পৰৱৰ্তী সময়ত যিসকলে গণ্ডগোলৰ বাবে উচটাব, গোলমাল

কৰিব, বিবাদ কৰিব সেইসকলৰ দণ্ড ৰাজধৰ্মই নিৰ্ণয় কৰা অনুসাৰে হ’ব।)

(গ) মধ্য স্তৰ বা সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ স্তৰ

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা মানুহৰ মুখ বাগৰি লাহে লাহে দুৰ্বোধ্য হৈ উঠাত ই সাহিত্য ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰত এক প্ৰধান অন্তৰায় হিচাপে দেখা দিয়ে। গতিকে নতুন সাহিত্যিকসকলে পৰিৱৰ্তিত ভাষাতে সাহিত্য চৰ্চা কৰিবলৈ লয়। তাৰ ফলত কেইবাটাও সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ উদ্ভৱ হয়। সেইকেইটা হ’ল মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী, মাগধী, অৰ্ধ মাগধী আৰু পৈশাচী। এই সাহিত্যিক প্ৰাকৃতকেইটাৰ ভিতৰত মাহাৰাষ্ট্ৰী, শৌৰসেনী আৰু মাগধীক কালিদাস, ভাস, ভৱভূতি আদি সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলে নিজ নিজ নাটকতো প্ৰয়োগ কৰিছে। সংস্কৃত নাটকত ৰজা, ব্ৰাহ্মণ আদি উচ্চ শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰৰ মুখত প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰা হোৱা নাছিল; তেওঁলোকে সংস্কৃততে কথা কৈছিল। প্ৰাকৃত ভাষা কৈছিল মধ্যম আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ চৰিত্ৰই। মধ্যম শ্ৰেণী বুলিলে নাৰী, মন্ত্ৰী, সেনাপতি, ৰাজ-বিষয়া আদিক বুজায়। আনহাতে নিম্ন শ্ৰেণী হ’ল কমাৰ, চমাৰ, ধীৱৰ আদি। তেনেদৰে নাটকীয় গীত বা কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত সংস্কৃতৰ সলনি অকল মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

মাহাৰাষ্ট্ৰীক সকলো প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ বুলি ধৰা হৈছিল। এই প্ৰাকৃতত ৰচিত কেইবাখনো উৎকৃষ্ট কাব্য গ্ৰন্থ পোৱা গৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত সাতবাহন বংশীয় নৃপতি হালৰ দ্বাৰা সংকলিত ‘গাহাসত্তসঙ্গ’, বপ্পইৰাঅৰ (বাক্পতিৰাজৰ) ‘গৌড়বহো’, কাশ্মীৰ ৰাজ দ্বিতীয় প্ৰবৰসেন বিৰচিত ৰামায়ণ আধাৰিত মহাকাব্য ‘সেতুবন্ধ’ বা নামান্তৰে ‘ৰাৱণবহো’ বা ‘দহমুহবহো’, জৈন কবি জয়বল্লভৰ (জয়বল্লভ) ‘বজ্জালগ্ন’ -ৰ বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

শৌৰসেনী আৰু মাগধী প্ৰাকৃত ঘাইকৈ সংস্কৃত নাটকতে ব্যৱহৃত হৈছিল। এই দুই প্ৰাকৃতত অন্য কোনো সাহিত্য ৰচনাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। আনহাতে, পৈশাচী প্ৰাকৃতত গুণাঢ্য নামৰ এগৰাকী লেখকে গদ্যভংগীৰে ‘বড্ডকহা’ নামৰ এখন আখ্যানমূলক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল বুলি পৰৱৰ্তী কালৰ বৃহৎকথাশ্লোকসংগ্ৰহ, বৃহৎকথামঞ্জৰী, কথাসৰিৎসাগৰ আদি সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ পৰা জানিব পাৰি। ইয়াৰ উপৰি, জৈনধৰ্মৰ গ্ৰন্থসমূহত ব্যৱহৃত জৈন মাহাৰাষ্ট্ৰী, জৈন শৌৰসেনী, অৰ্ধ মাগধী আদি ভাষা আৰু সিবোৰৰ উপভাষাবোৰো সাহিত্যিক প্ৰাকৃতৰ অন্তৰ্গত।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মধ্য স্তৰৰ নিদৰ্শনসমূহ খোৱতে এনেদৰে উল্লেখ কৰিব পাৰি :

- (১) খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাত ৰচিত অশ্বঘোষৰ সংস্কৃত নাট 'সাৰিপুত্ৰ প্ৰকৰণ'-ৰ প্ৰাকৃত্যংশ,
- (২) খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাৰ ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ 'ধ্ৰুৱাগীত'-বোৰ,
- (৩) সংস্কৃত নাটসমূহত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত সংলাপ, নাটৰ গীত আৰু গাথাসমূহ,
- (৪) অৰ্ধ মাগধীত ৰচিত জৈন শাস্ত্ৰবোৰ, আৰু
- (৫) মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতত ৰচিত বিভিন্ন কাব্যপুথি।

(ঘ) অন্ত্য স্তৰ বা অপভ্ৰংশ/অৱহট্টৰ স্তৰ

এই স্তৰৰ ভাষাৰ দুটা ৰূপ পোৱা যায় : এটা অপভ্ৰংশ আৰু আনটো অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ট। অপভ্ৰংশ শব্দটো পতঞ্জলিকে ধৰি কেইগৰাকীমান সংস্কৃত বৈয়াকৰণে পোনতে সংস্কৃতৰ বিকৃত ৰূপ বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল যদিও, শেষলৈ ই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম স্তৰ বুজাবলৈ লয়।

জৰ্জ থ্ৰিয়েৰ্ছনে প্ৰতিটো প্ৰাকৃতৰে অপভ্ৰংশ স্তৰ একোটা আছিল বুলি ধৰি লৈ নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ উৎপত্তিৰ ব্যাখ্যা তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে দিয়াৰ যত্ন কৰিছে; যেনে—

মাহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত > *মাহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্ৰংশ > মাৰাঠী

শৌৰসেনী প্ৰাকৃত > শৌৰসেনী অপভ্ৰংশ > পশ্চিমা হিন্দী

অৰ্ধ মাগধী প্ৰাকৃত > *অৰ্ধ মাগধী অপভ্ৰংশ > পূৰ্বী হিন্দী

মাগধী প্ৰাকৃত > *মাগধী অপভ্ৰংশ > অসমীয়া, বাংলা, ওড়ীয়া, বিহাৰী ইত্যাদি।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ এই স্তৰটোক দুটা উপস্তৰত ভাগ কৰা হৈছে : অপভ্ৰংশ আৰু অৱহট্ট। সুকুমাৰ সেনৰ মতে, মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম স্তৰৰ যিটো সাৰ্বজনীন ৰূপ অশিষ্ট লোক-সাহিত্যৰ বাহক হৈ উঠিছিল সেয়া হ'ল অপভ্ৰংশ বা প্ৰাচীন অপভ্ৰংশ। আনহাতে এই প্ৰাচীন অপভ্ৰংশৰ যিটো অৰ্বাচীন ৰূপ আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জনক অৰ্থাৎ অব্যবহিত পূৰ্ব অৱস্থা, তাৰ নামেই অপভ্ৰষ্ট বা অৱহট্ট বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ। অপভ্ৰংশ তথা অৱহট্টৰ সময় যদিও খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা দশম শতিকালৈ ধৰা হয়, আচলতে অৱহট্ট ভাষাত ৰচিত সাহিত্যৰ ধাৰা নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাবোৰৰ জন্মৰ পাছলৈকো, প্ৰায় খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দী পৰ্যন্ত চলি আছিল। ব্যাকৰণবিদ তথা ভাষাতাত্ত্বিকসকলে অপভ্ৰংশৰ তিনিটা উপভাষাৰ উল্লেখ কৰিছে : নাগৰক, ব্ৰাচড়ক আৰু উপনাগৰক।

অপভ্ৰংশ আৰু অৱহট্ট উভয় ভাষাৰূপতে বিবিধ সাহিত্যৰ পয়োভৰ লক্ষ্য কৰা যায়। সেইবোৰ এনে ধৰণৰ :

(ক) জৈন ধৰ্মীসকলৰ দ্বাৰা ৰচিত বিপুল পৰিমাণৰ ধৰ্মীয় সাহিত্য।

(খ) বজ্ৰযান আৰু সহজযান বৌদ্ধ তথা শৈৱ-নাথ আদি সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম-সাধনৰ গীত-পদ।

(গ) সন্দেশ ৰাসক, কীৰ্তিলতা, কীৰ্তিপতাকা, প্ৰাকৃত পৈঙ্গল ইত্যাদি কাব্য।

মুঠতে, খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাত বৌদ্ধ আৰু জৈনধৰ্মৰ প্ৰৱৰ্তক ক্ৰমে গৌতম বুদ্ধ আৰু পাৰ্শ্বনাথ মহাবীৰৰ আবিৰ্ভাৱৰ সময়ৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকা পৰ্যন্ত প্ৰায় ডেৰ হাজাৰ বছৰ জুৰি ভাৰতবৰ্ষত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যিটো ৰূপ মানুহৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ যোগাযোগৰ বাহক তথা তৎকালীন সমাজৰ এক শ্ৰেণীৰ লোকৰ সাহিত্যৰ বাহন হৈ পৰিছিল হৈ উঠিছিল তাকেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা আখ্যা দিয়া হৈছে।

মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিৰ কীৰ্তিলতা

পৰিচয়

বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্তিলতা' ঐতিহাসিক আখ্যানমূলক কাব্য। এই কাব্যখনৰ মাজেৰে কবিৰ পৃষ্ঠপোষক ত্ৰিছতৰ 'অইনৱৰ' বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজা হিচাপে পৰিগণিত কীৰ্তিসিংহৰ বীৰস্বৰূপক কাহিনী বিবৃত হৈছে। তাৰ লগে লগে সমসাময়িক সমাজ-ব্যৱস্থা আৰু তৎকালীন মুছলমান শাসকসকলৰ শাসন-ব্যৱস্থা তথা তেওঁলোকৰ ৰাজস্বকালৰ আৰ্থ-সামাজিক দিশবোৰো প্ৰতিফলন ঘটিছে।

উত্তৰ ভাৰতৰ অন্যতম শ্ৰেষ্ঠ বৈষ্ণৱ কবিকল্পে পৰিচিত বিদ্যাপতিৰ প্ৰখৰ ইতিহাস-চেতনা কাব্যখনিৰ অন্যতম আকৰ্ষণীয় দিশ। সাধাৰণ মানুহৰ উপযোগী হোৱাকৈ কবিয়ে আলোচ্য কাব্যখনিত তৎকালীনভাৱে লোক-সমাজত প্ৰচলিত ভাষাৰ এটি শিষ্ট ৰূপ ব্যৱহাৰ কৰিছে। উপমাদি অলঙ্কাৰৰ যথোপযুক্ত ব্যৱহাৰ, যুদ্ধাদিৰ বিৱৰণ আদিত কবিয়ে যথেষ্ট দক্ষতা দেখুৱাবলৈ সমৰ্থ হৈছে। মুখ্যতঃ বীৰৰস প্ৰধান হ'লেও, কাব্যখনিত শৃঙ্গাৰ আৰু বীতংস বসৰো সুপ্ৰয়োগ লক্ষ্য কৰা যায়। গদ্য-পদ্য উভয় শৈলীৰ সুপ্ৰয়োগেৰে ৰচিত এই কাব্যখনিত সংস্কৃত চম্পু কাব্যৰ আদৰ্শ অতিশয় স্পষ্ট। কোৱা বাহুল্য যে গদ্য আৰু পদ্য উভয়ৰ সংমিশ্ৰণেৰে ৰচিত চম্পু কাব্য সংস্কৃত সাহিত্যৰ এক উল্লেখযোগ্য ধাৰা। 'কীৰ্তিলতা'ত তাৰেই প্ৰতিফলন প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰি।

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ইতিহাসত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অন্তিম স্তৰৰ ভাষাতোক অপভ্ৰংশ আখ্যা দিয়া হৈছে। এই ভাষাৰ নতুন বা অৰ্বাচীন ৰূপটোৰ নাম অৱহট্ৰ আৰু এই ভাষাৰূপটোতে খ্ৰীষ্টীয় অষ্টম-নৱম শতিকামানৰ পৰা পঞ্চদশ শতিকা পৰ্যন্ত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰত জুৰি সাহিত্য ৰচনা কৰা হৈছিল। তৎকালীনভাৱে সহজযান, বজ্জযান, কালচক্ৰযান আদি বৌদ্ধপন্থী তথা শৈৱ-নাথ আদি সম্প্ৰদায়ে নিজ নিজ সাহিত্যৰ ৰচনাত এই ভাষাৰ অন্তিম ৰূপটোকে প্ৰয়োগ কৰিছিল। সেই সময়ৰ জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ কথিত ভাষাৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠা এই ভাষাটোৱে সাহিত্যৰ মাজেৰে যথেষ্ট সমাদৰ লাভ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ পূব দিশৰ পৰা পশ্চিম অঞ্চললৈ বিস্তৃত আছিল বাবে ভৌগোলিকভাৱে এই ভাষাক পূৰ্বী আৰু পশ্চিমা এই দুটা বহল ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। উত্তৰ ভাৰতৰ মিথিলাক কেন্দ্ৰ কৰি পূৰ্বী অৱহট্ৰ ভাষা গঢ় লৈ উঠিছিল।

ভাষাতত্ত্ববিদ পণ্ডিতসকলে খ্ৰীষ্টীয় দশম শতিকাক নব্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ উত্তৰৰ সময় বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। সেয়ে হ'লেও, এই সময় সীমাৰ পাছতো প্ৰাদেশিক কবি-সাহিত্যিকসকলে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ মধ্যস্তৰৰ শেহতীয়া প্ৰতিনিধি অপভ্ৰংশ তথা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ৰ ভাষাৰ মাধ্যমেৰেও সাহিত্য ৰচনা কৰিছিল। তাৰেই এক উজ্জ্বল নিদৰ্শন হৈছে মৈথিলী কবি বিদ্যাপতি বা ৱিজ্জাৱই বিৰচিত ঐতিহাসিক কাব্য 'কীৰ্তিলতা'। কাব্যখনি পূৰ্বী অৱহট্ৰ ভাষাত ৰচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ ৰচনা-কাল খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতিকাৰ আদিভাগ। কাব্যখনিত কবিৰ পৃষ্ঠপোষক মিথিলাৰাজ কীৰ্তিসিংহৰ পিতৃবেৰী নিৰ্যাতনৰ কাহিনী বৰ্ণিত হৈছে। তলত কাব্যখনিৰ ৰচয়িতাৰ পৰিচয়, বিষয়বস্তু, পাঠৰ অংশ বিশেষ, অসমীয়া ভাঙনি আদি আৱশ্যকীয় দিশবোৰৰ সম্যক আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে।

কবি-পৰিচিতি

পূব ভাৰতৰ মধ্যযুগীয় কবি-সাহিত্যিকসকলৰ মাজত অৱহট্ৰত ৰচিত ঐতিহাসিক কাব্য 'কীৰ্তিলতা'ৰ ৰচক 'কবি-সাৰ্বভৌম' মৈথিলী কবি বিদ্যাপতিৰ (অৱহট্ৰ নাম ৱিজ্জাৱই) স্থান একক আৰু অদ্বিতীয়। বিশেষকৈ ইতিহাস-চেতনা, প্ৰেম-চেতনা, অধ্যাত্ম দৰ্শন আৰু সৌন্দৰ্য-চেতনাৰ বাবে এইগৰাকী কবিয়ে সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত আজিও এক নিগাজী আসন দখল কৰি আছে। শঙ্কৰী প্ৰসাদ বসুৱে সেইবাবেই বিদ্যাপতিক 'মধ্যযুগৰ পূৰ্ব ভাৰতৰ কবি-সাৰ্বভৌম' উপাধিৰে বিভূষিত কৰিছে। এনে আখ্যাই সমসাময়িক কবিসকলৰ মাজত বিদ্যাপতিৰ শ্ৰেষ্ঠত্বৰ কথাৰে প্ৰতিপন্ন কৰে।

মধ্যযুগীয় সাহিত্যৰ আলোচকসকলে বিদ্যাপতিৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অন্তিম চৰণৰ পৰা পঞ্চদশ শতিকাৰ মধ্যভাগ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে। বিমান বিহাৰী মজুমদাৰে এইগৰাকী কবিৰ জীৱন-কাল ১৩৮০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১৪৬০ খ্ৰীষ্টাব্দ বুলি ঠাৱৰ কৰিছে।

বিদ্যাপতিৰ জন্ম হৈছিল মিথিলা দেশৰ অন্তৰ্গত বিপসী নামৰ গাঁও এখনত। মিথিলাৰ কামেশ্বৰ বংশৰ ৰাজ-পৰিয়ালৰ লগত এইজনা কবিৰ পূৰ্বপুৰুষসকলৰ ওতপ্ৰোত সম্বন্ধ আছিল। তেওঁলোকে প্ৰায়ভাগ সময়তে এই ৰাজ-পৰিয়ালৰ ৰাজসভালত বিভিন্ন ৰাজ-পদবীত নিযুক্ত হৈ শাসন-কাৰ্যত ভাগ লোৱাৰ কথা জনা যায়। সেই সূত্ৰে বিদ্যাপতিও আছিল এই ৰাজবংশৰ সুহৃদ আৰু পৰামৰ্শদাতা। তাৰ লগে লগে তেওঁ ৰাজসভাৰ সভাকবি হিচাপে সাহিত্যাদি ৰচনাতো মনোনিৱেশ কৰিছিল।

বিদ্যাপতিয়ে কাব্য-চৰ্চা কৰাৰ কালছোৱাত সমগ্ৰ উত্তৰ-ভাৰত জুৰি চৌদিশে অশান্তিৰ জুই জুলিছিল। মিথিলাও তাৰ ব্যতিক্ৰম নাছিল। ৰাজ-পৰিয়ালৰ তেজে-ধোৱা সিংহাসনত আজি যদি এজন বহিছে, তেন্তে পিছদিনা আন এজনে সিজনাক হত্যা কৰি নিজে ৰাজপাট দখল কৰিছে। মুঠতে চৌদিশে এক হিংসাত্মক পৰিৱেশ। এনে এক

অশান্তিময় পৰিৱেশৰ মাজতে বিদ্যাপতিয়ে সাহিত্য-চৰ্চাৰ গতি অব্যাহত ৰাখিবলগীয়া হৈছিল। কাৰণ তেওঁ আছিল ৰজাঘৰীয়া কবি। অৱশ্যে এই পৰিৱেশে একে সময়তে বিদ্যাপতিক সাহিত্য-সৃষ্টিৰ সমলো যোগান ধৰিছিল। প্ৰচুৰ অভিজ্ঞতা, অক্লান্ত সাধনা আৰু বিপুল পাণ্ডিত্যৰ সমন্বয় বিদ্যাপতিৰ সাহিত্য-কৰ্মৰ প্ৰধান বিশেষত্ব। এহাতে বৈষ্ণৱ ধৰ্মৰ ধৰ্মীয় চেতনা আৰু আনহাতে ইতিহাস-চেতনা এই দুই প্ৰকাৰৰ বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন সাহিত্যৰ সৃষ্টিৰে ইতিহাস ৰচনা কৰিব পৰাটো বিদ্যাপতিৰ এক উল্লেখযোগ্য সাফল্য।

বিদ্যাপতি যে মিথিলাৰ কামেশ্বৰ ৰাজকুলৰ উত্থান-পতনৰ প্ৰত্যক্ষদৰ্শী আছিল সেই কথা ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা বুজা গ'ল। এই ৰাজ-পৰিয়ালৰ দেৱসিংহ, কীৰ্তিসিংহ আৰু শিৱসিংহ নিজ ৰাজ্যৰ পৰা বিতাৰিত হৈ নৈমিষাৰণ্যত বাস কৰিবলগীয়া হৈছিল। সেই সময়ছোৱাত ৰাজ-পৰিয়ালৰ এজন সুহৃদ হিচাপে বিদ্যাপতিও তেওঁলোকৰ লগত সেই অৰণ্যতে বাস কৰিছিল। তেতিয়া বিদ্যাপতিৰ বয়স আছিল মাত্ৰ পঁচিশ বছৰ। পাছত দেৱসিংহ, কীৰ্তিসিংহ আৰু শিৱসিংহ নিজ ৰাজ্যলৈ উভতি অহাত বিদ্যাপতিও মিথিলালৈ উভতি আহি তেওঁলোকৰ আশ্ৰয়ত সাহিত্য-চৰ্চা কৰিবলৈ লয়। পৰৱৰ্তী সময়ত কামেশ্বৰ ৰাজবংশৰ পুনৰ বিপৰ্যয় ঘটে। ইয়াৰ ফলত বিদ্যাপতিয়ে ৰাজবনৌলিত ৰজা পুৰাদিত্যৰ আশ্ৰয়ত পলাতক জীৱন কটাবলগীয়া হয়। মিথিলাত কামেশ্বৰ ৰাজবংশ পুনঃ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাত বিদ্যাপতি পুনৰ মিথিলালৈ উভতি আহে। মিথিলাত তেওঁ পদ্মসিংহ আৰু বিশ্বাসদেৱীৰ আশ্ৰয় লাভ কৰে আৰু তাতে পুনৰ সাহিত্য-চৰ্চাত মনোনিৱেশ কৰে। মিথিলাৰ ৰাজবংশৰ উত্থান-পতনৰ অভিজ্ঞতাৰ আধাৰত প্ৰথমে তেওঁ 'ভূপৰিক্ৰমা' নামৰ এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত তেওঁ মৈথিলী মিশ্ৰিত অৱহট্ৰ ভাষাত 'কীৰ্তিলতা' আৰু 'কীৰ্তিপতাকা' নামৰ আন দুখন কাব্যগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। দুয়োখন কাব্যগ্ৰন্থতে কবিৰ প্ৰথম ইতিহাস-চেতনাৰ স্বাক্ষৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। বিমানবিহাৰী মজুমদাৰে গ্ৰন্থ দুখনত বৰ্ণিত যুদ্ধৰ বিৱৰণলৈ লক্ষ্য কৰি বিদ্যাপতিয়ে নিজে যুদ্ধত অংশ গ্ৰহণ কৰাৰ সম্ভাৱনা ব্যক্ত কৰিছে। মজুমদাৰৰ মতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি শঙ্কৰী প্ৰসাদ বসুৱে বিদ্যাপতিক চতুৰ্দশ শতিকাৰ প্ৰথমজনা 'সৈনিক কবি' আখ্যা দিছে। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী সময়ত কবিগৰাকীয়ে ঐতিহাসিক চিন্তা এৰি বৈষ্ণৱ-পদ ৰচনাত নিজকে আত্মনিয়োগ কৰে। ইয়াৰ ফলত তেওঁৰ ইতিহাস-চেতনা ক্ৰমাৎ স্তিমিত হৈ আহে আৰু সেই চেতনা মাত্ৰ প্ৰবাদ-প্ৰৱচন আদিৰ মাজত আবদ্ধ হৈ ৰয়।

বিদ্যাপতিৰ সাহিত্য-চিন্তা আছিল অতিশয় বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ। ইতিহাস, ভূগোল, ন্যায়, স্মৃতি আদি বিষয়ত তেওঁৰ অগাধ পাণ্ডিত্য আছিল। তেওঁৰ দ্বাৰা ৰচিত পূৰ্বোল্লিখিত 'ভূপৰিক্ৰমা', 'কীৰ্তিলতা', 'কীৰ্তিপতাকা'ৰ উপৰি 'পুৰুষ পৰীক্ষা', 'লিখনাৱলী', 'শৈৱসৰ্বস্বহাৰ', 'গঙ্গাবাক্যৱলী', 'বিভাগসাগৰ', 'দানবাক্যৱলী', 'দুৰ্গাভক্তিতৰঙ্গিনী' আদি গ্ৰন্থই সেই কথাকে প্ৰমাণ কৰে। এইবোৰৰ উপৰি তেওঁ বিপুল পৰিমাণৰ বৈষ্ণৱপদ আৰু শৈৱপদ ৰচনা কৰি থৈ গৈছে।

বিদ্যাপতি অলঙ্কাৰ আৰু স্মৃতিশাস্ত্ৰৰ অধ্যাপক আছিল। আন কথাত তেওঁ সংস্কৃত ভাষাৰ এগৰাকী উল্লেখযোগ্য পণ্ডিত আছিল। তেওঁ কেইবাখনো সংস্কৃত গ্ৰন্থও ৰচনা কৰিছে। কিন্তু, কিছুমান নিৰ্দিষ্ট বিষয়ৰ ৰচনাত তেওঁ সদায়ে নিজৰ স্থানীয় ভাষাক আগস্থান দিছিল। এনে কাৰণতে তেওঁৰ সৰ্বহভাগ ৰচনাত লোক-জীৱনৰ পৰা আহৰিত মৈথিলী মিশ্ৰিত অৱহট্ৰ ভাষাৰ প্ৰয়োগহে লক্ষ্য কৰা যায়। নিজৰ জাতি আৰু ভাষাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল মনোভাব তাৰ কাৰণ হ'ব পাৰে। সম্ভৱতঃ সৰ্বভাৰতীয় আৱশ্যকতালৈ লক্ষ্য ৰাখি তেওঁ সংস্কৃত গ্ৰন্থ-প্ৰণয়নত হাত দিছিল আৰু আনহাতে, স্থানীয় প্ৰয়োজন তথা নিজ ৰাজ্য মিথিলাৰ অধিবাসীসকলৰ প্ৰতি থকা দায়বদ্ধতাৰ কথা ভাবি তেওঁ অৱহট্ৰ আৰু মৈথিলী ভাষাত কাব্য ৰচনা কৰিছিল। 'কীৰ্তিলতা' কাব্যত কবিয়ে উল্লেখ কৰা নিম্নোক্ত পদফাঁকিয়ে তাৰেই সাক্ষ্য বহন কৰে—

“সঙ্কত-বাণী বৃহতন ভাৱই
পাউত্ৰ-ৰস কো মন্য ন পাৱই।
দেখিল-ৰতনা সৱজন মিট্ঠা
তেং তইসন জংপিঅ অৱহট্ঠা॥”

ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল— 'সংস্কৃত কথাৰ মৰ্ম বিদগ্ধজনেহে বুজে; প্ৰাকৃত ৰসৰ মৰ্ম কোনেও নাপায়। দেশী-বচন সকলোৰে বাবে মিঠা; সেই হেতুকে অৱহট্ৰত ৰচনা কৰিছোঁ।' কবিৰ এনে চিন্তাই সাহিত্য-সৃষ্টিৰ প্ৰসঙ্গত ভাষা বিশেষৰ যোগ্যতা বা অযোগ্যতাৰ এক স্পষ্ট ধাৰণা দিয়ে। স্থানীয় ভাষাৰে সাহিত্য সৃষ্টি কৰিলে সেয়া আদৰ্শীয় নহ'ব, তেনে অনাৱশ্যক

ধাৰণাৰ পৰা এইজনা কবি সম্পূৰ্ণৰূপে মুক্ত আছিল যেন অনুমান হয়। আন প্ৰকাৰে ইয়াক কবিগৰাকীৰ ভাষা-দৰ্শনো বুলিব পাৰি।

বিদ্যাপতিয়ে জীৱনত দাৰিদ্ৰ্য আৰু ঐশ্বৰ্য দুয়োটাকে প্ৰত্যক্ষভাৱে দেখিছে। জীৱনৰ অন্তিম কালছোৱাত তেওঁৰ সমস্ত ধন-সম্পদ অযোগ্য পৰিজনৰ হাতত পৰি সমূলক্ষে নাশ হোৱাও তেওঁ দেখিবলৈ পাইছে। সেই বাবেই হয়তো মিথিলাৰ তৎকালীন এক উচ্চ বংশত জন্ম লাভ কৰা সত্ত্বেও তেওঁ ক'তো নিজৰ বংশ-পৰিচয় লিপিবদ্ধ কৰি থৈ যোৱা নাই। বিদ্যাপতিৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ বহু প্ৰয়োজনীয় কথা অন্ধকাৰত ৰৈ যোৱাৰ সেইটোৱে কাৰণ হ'ব পাৰে।

কাব্যৰ নামকৰণ আৰু বিষয়বস্তু

বিজ্জাৱাই বা বিদ্যাপতি বিৰচিত 'কীৰ্তিলতা' এখনি মনোৰম ঐতিহাসিক কাব্য। আন প্ৰকাৰে এই কাব্যখনিক কবিগৰাকীৰ ইতিহাস-চতনা আৰু সমাজ-চতনাৰ এক উজ্জ্বল চানেকি বুলিবও পাৰি। এইখিনিতে কাব্যখনৰ নাম 'কীৰ্তিলতা' কিয় হ'ল আৰু ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত বিষয় কি সেই সম্পৰ্কে বিচাৰ-বিশ্লেষণ কৰি চোৱা প্ৰাসংগিক হ'ব।

কবিৰ মতে লতা জাতীয় গছ যিদৰে আন কোনো গছ বা চাঙক অৱলম্বন কৰি চাৰিওফালে প্ৰসাৰিত হয়, ঠিক তেনেদৰে আখৰৰূপী খুঁটা বা স্তম্ভৰ ওপৰত কাব্যৰূপী মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিলেহে যশ-কীৰ্তি বিয়পি পৰে। 'কীৰ্তি' শব্দৰ লগত 'লতা' শব্দ সংযোগ কৰি কাব্যখনৰ নাম 'কীৰ্তিলতা' কৰাৰ সেয়ে কাৰণ হ'ব পাৰে। কাব্যখনিত এই কথা কবিয়ে এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে—

“তিহুঅন-খত্ৰেছি কাঞি তসু কিত্তিৱলি পসৰেই।

অকখৰ-খম্বাৰস্ত্ৰেণ মাঞ্চো বন্ধি ন দেই॥”

অৰ্থাৎ, মঞ্চ হ'ল কাব্য আৰু আখৰ হ'ল সেই মঞ্চৰ আধাৰ। আন কথাত কাব্য-মঞ্চ আখৰৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত স্তম্ভৰ ওপৰত বৰ্তি থাকে। বিদ্যাপতিয়ে তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ত্ৰিহুতৰ কামেশ্বৰ বংশীয় ৰাজন কীৰ্তিসিংহৰ যশ-গৌৰৱ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আখৰৰূপী স্তম্ভৰ ওপৰত কাব্য-মঞ্চ ৰচনা কৰিছে আৰু তাৰ জৰিয়তে কাব্যৰ কেন্দ্ৰীয় চৰিত্ৰ কীৰ্তিসিংহৰ কীৰ্তি চিৰস্থায়ী কৰিব বিচাৰিছে। কাব্যত বৰ্ণিত ৰজাগৰাকীৰ নাম 'কীৰ্তিসিংহ' আৰু তেওঁৰ কীৰ্তি বা যশ-গুণক 'লতা' বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। গতিকে এই ফালৰ পৰা কাব্যখনৰ 'কীৰ্তিলতা' নাম সাৰ্থক হৈছে বুলি নিশ্চয়কৈ পতিয়ন যাব পাৰি।

কাব্যখনি সৰ্বমুঠ চাৰিটা 'পল্লৱ'-ত বিভক্ত। 'পল্লৱ' শব্দৰ অৰ্থ 'ভাগ' বা 'অধ্যায়'। ইয়াৰে 'প্ৰথম পল্লৱ'ৰ আৰম্ভণিৰ কেইফাঁকিমান পদত সজ্জন আৰু দুৰ্জনৰ পাৰ্থক্য বিচাৰ কৰা হৈছে। তাৰ লগে লগে কাব্যখনিত অৱহট্ট ভাষাৰ ব্যৱহাৰৰ সমৰ্থনত কবিয়ে নিজৰ যুক্তি অতিশয় বলিষ্ঠভাৱে দাঙি ধৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। তাৰ পিছতহে মূল বিষয়ত প্ৰৱেশ কৰিছে। উল্লেখনীয় যে কাব্যখনিত এহাল মৌমাখিৰ কথোপকথনৰ মাধ্যমেৰে মূল কাহিনীৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এইটো 'পল্লৱ'ৰ শেষৰফালে 'অইনৱৰ' ৰাজবংশৰ কামেশ্বৰৰ পৰা গুণেশ্বৰলৈ— গুণেশ্বৰৰ দুই পুত্ৰ বীৰসিংহ আৰু কীৰ্তিসিংহ সহ আটাইকেইজন শাসকৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস সন্নিৱিষ্ট হৈছে।

দ্বিতীয় পল্লৱত জনৈক মুছলমান প্ৰশাসক অহলামে বিশ্বাসঘাতকতা কৰি মিথিলাৰাজ গুণেশ্বৰক হত্যা কৰি মিথিলা দেশ অধিকাৰ কৰাৰ কৰুণ কাহিনী সন্নিৱিষ্ট হৈছে আৰু গুণেশ্বৰৰ পুত্ৰ কীৰ্তিসিংহৰ দ্বাৰা জৌনপুৰৰ নবাব ইব্ৰাহীম শ্বাহ শ্বাৰ্কিৰ সহায়ত অহলামৰ বিৰুদ্ধে যুদ্ধৰ প্ৰস্তুতি চলোৱাৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰা হৈছে। ইতিহাসৰ তথ্য অনুসাৰে এই ঘটনা ঘটিছিল ১৩৭১ চনত। কবিয়ে এই ইতিহাস কাব্যখনৰ মাজত যথাযথভাৱে বিধৃত কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱাটো তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কথা।

কাব্যৰ তৃতীয় 'পল্লৱ'ত বৰ্ণিত ঘটনা অনুসাৰে অহলামে মিথিলাৰ শাসনভাৰ হস্তগত কৰাৰ পাছত ৰাজ্যছাৰা হৈ বীৰসিংহকে ধৰি আটাইকেইগৰাকী ৰাজকুমাৰে গভীৰ অৰণ্যত আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হয়। কবিয়ে এই সময়ছোৱাত অৰণ্যৰ বুকুত ৰাজকুমাৰসকলে ভোগ কৰা দুখ-দুৰ্দশাৰ ছবি অতিশয় মৰ্মস্পৰ্শী ভাষাৰে বৰ্ণনা কৰিছে। এইটো 'পল্লৱ'তে মিথিলাৰ সুহৃদ জৌনপুৰৰ নবাব শ্বাহ ইব্ৰাহীম শ্বাৰ্কিয়ে পশ্চিম দিশলৈ কৰা সৈন্য-সঞ্চালন আৰু বিজয় অভিযানৰ বিৱৰণ বিশ্বাসযোগ্যভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে।

ইয়াৰ পিছত চতুৰ্থ তথা অন্তিম ‘পল্লৱ’ত ইব্রাহীম শ্বাহ শ্বাৰ্কিৰ সৈন্যবাহিনীয়ে পূব দিশলৈ চলোৱা অভিযান, ৰাজকুমাৰ কীৰ্তিসিংহৰ সৈতে মিলিত হৈ মিথিলা ৰাজ্য আক্ৰমণ, অছলাম বাহিনীৰ সৈতে ইব্রাহীম শ্বাহ শ্বাৰ্কি নেতৃত্বাধীন সৈন্যবাহিনীৰ মিথিলাৰ ৰাজধানীৰ সমীপত হোৱা প্ৰচণ্ড যুদ্ধ, কীৰ্তিসিংহ আৰু ইব্রাহীমৰ সৈন্যবাহিনীৰ প্ৰচণ্ড বিক্ৰম, কীৰ্তিসিংহৰ বিজয় আৰু পৰিশেষত উৎসৱমুখৰ পৰিৱেশত কীৰ্তিসিংহৰ ত্ৰিহতৰ ৰাজপাট আৰোহণ— ইত্যাদি বিষয় সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। ইমানতে কাব্যখনিৰ সামৰণি পৰিছে।

১৩৭১ চনত অছলামে মিথিলা ৰাজ্য অধিকাৰ কৰাৰ পৰা কীৰ্তিসিংহৰ দ্বাৰা সেই ৰাজ্যৰ পুনৰুদ্ধাৰলৈ, অৰ্থাৎ ১৪০২ চনলৈ মুঠ একত্ৰিশ বছৰ সময়ৰ আৱশ্যক হৈছিল। পিতৃ গুণেশ্বৰৰ হত্যাৰ সময়ত কীৰ্তিসিংহ নিচেই কম বয়সীয়া আছিল। পিতৃহত্যাৰ প্ৰতিশোধ ল’বলৈ আৰু অছলামৰ হাতৰ পৰা ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰি মিথিলাত নিজ-বংশৰ ৰাজত্ব প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ কীৰ্তিসিংহক সুদীৰ্ঘ একত্ৰিশটা বছৰৰ প্ৰয়োজন হয়। মিথিলাবাসীৰ বাবে এই সময়ছোৱা আছিল অৰাজকতা আৰু বিশৃংখলাৰ সময়। হত্যা-লুণ্ঠন আদি আছিল এই কালছোৱাৰ নিত্য নৈমিত্তিক ঘটনা। ‘কীৰ্তিলতা’ কাব্যত এইছোৱা সময়ৰ বিৱৰণ তেনেভাৱেই দাঙি ধৰা হৈছে।

‘কীৰ্তিলতা’ত ইতিহাস আৰু কবিতা উভয়ৰে সুন্দৰ সমাহাৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰি। কবিয়ে ইতিহাসৰ ঘটনাৱলী এই কাব্যত যথাযথভাৱে উপস্থাপন কৰিছে নে নাই সেই কথা সঠিককৈ কোৱা টান। কিন্তু আন পক্ষে ইয়াত সংস্কৃত ঐতিহাসিক কাব্যকাৰসকলে কৰাৰ দৰে মাত্ৰাধিক কল্পনাৰ মিশ্ৰণ ঘটোৱা বুলিও ক’ব নোৱাৰি। অন্যান্য মধ্যযুগীয় কবিয়ে কৰাৰ দৰে ‘কীৰ্তিলতা’ৰ কবিয়ে তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজাৰ স্তুতিবাণী বা অহেতুক প্ৰশংসাৰেও কাব্য-কৰ্ম ওপচাই থোৱা নাই। ইতিহাস আৰু কল্পনাৰ সংমিশ্ৰণেৰে ৰচিত এই কাব্যখনিক নিঃসন্দেহে এক উচ্চস্তৰৰ সাহিত্য-কৰ্ম আখ্যা দিব পাৰি। ইতিহাসৰ সত্য ঘটনাৱলীৰ আলমত ৰচিত হোৱা বাবে ইয়াক ঐতিহাসিক কাব্য বোলা হৈছে। কাব্যখনিত বৰ্ণিত ঘটনাৱলীয়েও তাৰেই প্ৰমাণ দাঙি ধৰে।

ঐতিহাসিক মূল্য

এই কথা পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, ‘কবি সাৰ্বভৌম’ বিদ্যাপতি বিৰচিত ‘কীৰ্তিলতা’ মূলতঃ এখন ঐতিহাসিক কাব্য। তেওঁৰ এইটো ধাৰাৰ আনখন কাব্য হৈছে ‘কীৰ্তিপতাকা’। কিন্তু, সেয়ে হ’লেও, বিদ্যাপতি আছিল ঘাইকৈ প্ৰেম-মনস্তত্ত্ব আৰু সৌন্দৰ্যৰ কবি। বিশেষকৈ বৈষ্ণৱ প্ৰেম-ভক্তিৰ চিত্ৰ-অঙ্কনত মধ্যযুগীয় কবিকুলৰ মাজত এইগৰাকী কবিৰ স্থান আছিল একক আৰু অদ্বিতীয়। এনে এগৰাকী কবিৰ কলমেৰে দুখনকৈ ঐতিহাসিক কাব্য নিসৃত হোৱাটো নিঃসন্দেহে এক বিস্ময়কৰ কথা। মিথিলাৰ ‘অইনৱৰ-কামেশ্বৰ’ ৰাজবংশৰ সভাকবি আৰু অন্যতম পৰামৰ্শদাতা হিচাপে বিদ্যাপতিয়ে সেই ৰাজ-পৰিয়ালৰ দুগৰাকী প্ৰসিদ্ধ ৰাজন কীৰ্তিসিংহ আৰু শিৱসিংহৰ যশ-কীৰ্তি প্ৰকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্য আগত ৰাখিয়েই যথাক্ৰমে ‘কীৰ্তিলতা’ আৰু ‘কীৰ্তিপতাকা’ নামৰ ঐতিহাসিক কাব্য দুখন মৈথিলী-মিশ্ৰিত অৱহট্ৰ ভাষাত ৰচনা কৰিছে। তাৰ লগে লগে তেওঁ প্ৰাসঙ্গিকভাৱে সমসাময়িক ঐতিহাসিক ঘটনাৱলীৰো যথাযথ বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে।

‘কীৰ্তিলতা’ত মিথিলাৰ কামেশ্বৰ ৰাজ-পৰিয়ালৰ উত্তৰাধিকাৰ কীৰ্তিসিংহৰ দ্বাৰা পিতৃহত্যা তথা মিথিলাৰ শাসনভাৰ হস্তগত কৰা মুছলমান শাসক অছলামক পৰাভূত কৰি নিজ ৰাজ্য উদ্ধাৰ কৰাৰ কথা বৰ্ণিত হৈছে। আনহাতে ‘কীৰ্তিপতাকা’ৰ বিষয়বস্তু হৈছে মিথিলাৰ উক্ত বংশৰ আনজনা ৰজা শিৱসিংহৰ শৃঙ্গাৰ-লীলা আৰু তেওঁৰ বীৰত্বব্যঞ্জক ঘটনাৱলী। নক’লেও চলে, দুয়োখন কাব্যগ্ৰন্থই কাব্যকাৰগৰাকীৰ ইতিহাস-চতনাৰ সাক্ষ্য বহন কৰি আছে।

খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ-চতুৰ্দশ শতিকাত উত্তৰ-পূব ভাৰতত আৰ্য-সভ্যতাৰ ইতিহাস যি সংকটৰ সমুখীন হৈছিল, বিদ্যাপতি আছিল তাৰ প্ৰত্যক্ষ দ্ৰষ্টা। সম্ভৱতঃ এইটো কাৰণতে তেওঁ মিথিলাৰ ‘সিংহ’ বংশৰ ৰজাসকলৰ যশ-গৌৰৱৰ কাহিনীক অতিশয় সফলভাৱে কাব্যৰূপ দিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল। লেখাটোৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, ‘কীৰ্তিলতা’ কাব্যত বৰ্ণিত যুদ্ধৰ বিৱৰণ ইমানেই বাস্তৱ যে কবিয়ে যেন নিজে সেই যুদ্ধত হাতত অস্ত্ৰ লৈ অংশ গ্ৰহণ কৰিছে। তাৰ উপৰি, কাব্যখনিৰ মাজেৰে যুদ্ধ-বিধ্বস্ত সমাজত ঘটা নীতি-বিপৰ্যয়, সামাজিক মূল্যবোধৰ অৱক্ষয়, সমাজ-জীৱনৰ ভৱিষ্যত পৰিণতি ইত্যাদি বিষয়ৰ যি মূল্যায়ন দাঙি ধৰা হৈছে, সেইবোৰৰ মাজেৰে কবিৰ অসামান্য কাব্য-প্ৰতিভা পোৱাৰ লগে লগে তেওঁৰ দাৰ্শনিক চিন্তাৰ গভীৰতাও ফুটি ওলাইছে।

ওপৰত যিখিনি কথা আলোচনা কৰা হ'ল তাৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতিকাত ভাৰতবৰ্ষৰ জনৈক মুছলমান শাসকৰ সৈতে মিথিলাৰ ৰাজবংশৰ যি যুদ্ধ সংঘটিত হৈছিল তাৰ এক জীৱন্ত ছবি 'কীৰ্তিলতা' কাব্যৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হৈছে। কবিৰ প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাই কাব্যখনিক আৱশ্যকীয় গাভীৰ্য প্ৰদান কৰাৰ উপৰি বিশ্বাসযোগ্য ৰূপত ইতিহাসৰ ওচৰ চপাই নিয়াত সহায় কৰিছে।

ভাৰতীয় পৰম্পৰাত 'ইতিহাস' শব্দটোৰ ব্যুৎপত্তিগত অৰ্থ হ'ল— 'ইতি'—এনেদৰে, 'হ'—নিশ্চিতভাৱে আৰু '√আস'—আছে। অৰ্থাৎ, 'এনেদৰে নিশ্চিতভাৱে যি আছে' সেয়ে ইতিহাস। কিন্তু এনে অৰ্থত শব্দটো ব্যৱহাৰ হোৱাৰ উদাহৰণ বিৰল। পাছলৈ ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম, মোক্ষ— এই চতুৰ্গ সাধনৰ ইঙ্গিত থকা পূৰাবৃত্ত কথা তথা প্ৰাচীন আখ্যানাদিক ইতিহাস বুলি গণ্য কৰা হৈছিল। সংস্কৃতত 'ইতিহাস'ৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিয়া হৈছে—

“ধৰ্মাৰ্থ কামমোক্ষানাম্ উপদেশ সমন্বিতং
পূৰাবৃত্ত কথাযুক্তং ইতিহাসং প্ৰচক্ষ্যতে।”

অৰ্থাৎ, ইতিহাসত বৰ্ণিত ঘটনাৱলীৰ মূল আধাৰ পূৰাকথা তথা লোক-পৰম্পৰাৰে চলি অহা জনশ্ৰুতি। তাত ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ— এই চতুৰ্গ সাধনৰ ইঙ্গিত থাকে। বহল অৰ্থত, লোকমুখ বাগৰি জনশ্ৰুতিৰ ৰূপত চলি অহা বহুকাল পূৰ্বে ঘটা সত্য ঘটনা এটাৰ লিপিবদ্ধ ৰূপেই ইতিহাস। লিপিবদ্ধ ৰূপটোত নতুন নতুন কথা সংযোজিত হৈ, সি এনে ৰূপ পায় যে মূল ঘটনাৰ সৈতে নতুন কাহিনীৰ যোগসূত্ৰ সম্পূৰ্ণৰূপে হেৰাই যায়। বাস্তৱ তথা বিজ্ঞানসন্মত দৃষ্টিভঙ্গী ইয়াত সমূলি অনুপস্থিত। সম্ভৱতঃ এনে কাৰণতে প্ৰাচীন ভাৰতত আধুনিক History-ৰ সমাৰ্থক গ্ৰন্থ-ৰচনাৰ কোনো প্ৰয়াস দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। অৱশ্যে খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকামানৰ পৰা সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাত History-ৰ বৈশিষ্ট্য যৎ কিঞ্চিৎ প্ৰতিফলিত কৰিব পৰাকৈ কিছু সংখ্যক ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ প্ৰণীত হোৱা লক্ষ্য কৰিব পাৰি। কল্পনৰ 'ৰাজতৰঙ্গিনী', বাণভট্টৰ 'হৰ্ষচৰিত', বিহ্লনৰ 'বিক্ৰমাঙ্কদেৱচৰিত', পদ্মগুপ্তৰ 'নৱসাহস্ৰাঙ্কচৰিত', বাকপৰিজৰ 'গউড়বহো', হেমচন্দ্ৰৰ 'কুমাৰপাল চৰিত' আদি গ্ৰন্থ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখযোগ্য। এই গ্ৰন্থবোৰত কম-বেছি পৰিমাণে ইতিহাসৰ ঘটনাৱলী বিধৃত হৈছে বুলি পতিয়ন যাব পাৰি। ইতিহাসৰ পৰা বুটলি অনা বাস্তৱ ঘটনাৰ বিৱৰণ এই গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰধান বিশেষত্ব। বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্তিলতা' কাব্যও তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। ইয়াত কবিয়ে তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজা কীৰ্তিসিংহৰ তেনে কোনো উচ্চ প্ৰশংসা কৰা নাই। তেওঁ মাত্ৰ 'লতা জাতীয় গছ যিদৰে আন কোনো গছ বা চাঙক অৱলম্বন কৰি চাৰিওফালে প্ৰসাৰিত হয়, ঠিক তেনেদৰে আখৰৰূপী খুঁটা বা স্তম্ভৰ ওপৰত কাব্যৰূপী মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰি তাৰ জৰিয়তে তেওঁৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজাগৰাকীৰ সত্য ঘটনাৱলীৰ যশ-কীৰ্তি প্ৰচাৰ কৰিব বিচাৰিছে। এনে দৃষ্টিৰে চালে কাব্যখনিক ঐতিহাসিক মূল্য যে অপৰিসীম তাক নিৰ্দিষ্টাই স্বীকাৰ কৰিব পাৰি। অৱশ্যে একে সময়তে এই কথাও মনত ৰখা প্ৰয়োজন যে 'কীৰ্তিলতা' ইতিহাস নহয়, কবি-কল্পনাৰে সুসমৃদ্ধ ই এক সৃষ্টিশীল সাহিত্য-কৰ্মহে।

কীৰ্তিলতা কাব্যৰ সাহিত্যিক সৌন্দৰ্য

বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্তিলতা' এক সৃষ্টিধৰ্মী ৰচনা; ইতিহাস ইয়াত আধাৰৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছে। গতিকে স্বাভাৱিক কাৰণতে ই কবি-কল্পনাৰে সুসমৃদ্ধ। কবিয়ে মিথিলাৰ 'অইনৱৰ' ৰাজবংশৰ উত্থান-পতনৰ প্ৰত্যক্ষ অভিজ্ঞতাৰে এই কাব্যখনি ৰচনা কৰিছে। ইয়াত কল্পনা আছে, কিন্তু সেই কল্পনা যে বাস্তৱৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত তাত কোনো সন্দেহ নাই। কবিয়ে এহাল মৌমাখিৰ কথোপকথনৰ জৰিয়তে কাব্যৰ বিষয়বস্তু উত্থাপন কৰাৰ যি কৌশলপূৰ্ণ কাব্যিক পদ্ধতি অৱলম্বন কৰিছে তাক একে আধাৰে অভিনৱ বুলিব পাৰি। কবিৰ ঘাই উদ্দেশ্য কিন্তু 'অকখৰ-খম্বাৰভঞো মাঞো বন্ধি ন দেই' (অক্ষৰৰূপী স্তম্ভৰ ওপৰত কাব্যৰূপী মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰি) কামেশ্বৰ বংশৰ উত্তৰাধিকাৰী কীৰ্তিসিংহৰ 'কীৰ্তিৰ লতা' বা যশ-গৰিমা প্ৰচাৰ কৰা। সম্ভৱতঃ এইটো কাৰণতে তেওঁ কাব্যৰ নায়ক কীৰ্তিসিংহৰ কথা প্ৰথমটো পল্লৱতে কৌশলেৰে অৱতাৰণা কৰিছে। এই কৌশলে কাব্যখনিক এক নতুন মাত্ৰা প্ৰদান কৰিছে। কীৰ্তিসিংহৰ পিতৃ গুণেশ্বৰৰ হত্যাকাৰী বিশ্বাসঘাতক অছলামৰ ওপৰত মিথিলাৰ বন্ধু জৌনপুৰৰ নবাব শ্বাহ ইব্ৰাহীম শ্বাৰ্কিৰ সহায়ত প্ৰতিশোধ ল'বলৈ কীৰ্তিসিংহই লোৱা সংকল্পৰ মাজেৰে যি বীৰত্ব প্ৰকাশ পাইছে, তাক কবিয়ে অতি দক্ষতাৰে দাঙি ধৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। একে সময়তে মিথিলাৰ বিতাৰিত ৰাজকুমাৰদ্বয় বীৰসিংহ আৰু কীৰ্তিসিংহৰ দুখ-দুৰ্গতিৰ চিত্ৰও কবিয়ে অতিশয় মৰ্মস্পৰ্শী ভাষাৰে চিত্ৰিত কৰিছে। জৌনপুৰৰ নবাব শ্বাহ ইব্ৰাহীম শ্বাৰ্কিৰ পশ্চিম

দিশলৈ কৰা সৈন্য সঞ্চালন, মিথিলা আক্ৰমণ, অহলাম বাহিনীৰ সৈতে হোৱা প্ৰচণ্ড যুদ্ধ আৰু কীৰ্তিসিংহৰ বিজয়ৰ কাহিনী ইত্যাদি বিষয়ৰ বিৱৰণতো কবিৰ পুৰঠ হাতৰ পৰশ অনুভৱ কৰিব পাৰি।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা বুজা যায় যে মিথিলাৰ ঐতিহাসিক ঘটনাৱলীয়ে হৈছে কাব্যখনৰ মূল আধাৰ। কিন্তু, কবিৰ ঘাই উদ্দেশ্য যিহেতু কীৰ্তিসিংহৰ কীৰ্তি প্ৰচাৰ কৰা, সেই বাবে স্বাভাৱিক কাৰণতে কীৰ্তিসিংহৰ বীৰত্বব্যঞ্জক ঘটনাৱলীয়ে কাব্যখনত অধিক প্ৰাধান্য পাইছে।

লেখকৰ জ্ঞাতসাৰেই হওক বা অজ্ঞাতসাৰেই হওক, সকলো সাহিত্যৰ পিছফালে একোখন সমাজ লুকাই থাকে। অৰ্থাৎ, সাহিত্যই সমসাময়িক সমাজ একোখনক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। সেই বাবেই সাহিত্যক 'সমাজৰ দাপোণ' আখ্যা দিয়া হৈছে। আলোচ্য 'কীৰ্তিলতা'ও স্বাভাৱিকতে তাৰ ব্যতিক্ৰম নহয়। এইখন কাব্যতো তৎকালীন সমাজৰ এক বাস্তৱ চিত্ৰৰ প্ৰতিফলন লক্ষ্য কৰিব পাৰি। পূৰ্বে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, ১৩৭১ খ্ৰীষ্টাব্দত মুছলমান প্ৰশাসক অহলামে মিথিলাৰাজ গুণেশ্বৰক হত্যা কৰি মিথিলা অধিকাৰ কৰাৰ সময়ত কীৰ্তিসিংহ নিচেই সৰু আছিল। সেই সময়ৰ পৰা জৌনপুৰৰ নবাবৰ সহায়ত মিথিলা ৰাজ্য পুনৰুদ্ধাৰ কৰালৈকে একত্ৰিশ বছৰ সময় লাগিছিল। কবি বিদ্যাপতিয়ে এইছোৱা সময়ত ঘটা অৰাজক আৰু বিশৃংখল পৰিস্থিতি অতি বিশ্বাসযোগ্য ৰূপত দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। কাব্যখনৰ নিঃসন্দেহে ই এক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ দিশ। তদুপৰি যুদ্ধৰ পৰিণতি স্বৰূপে হোৱা সামাজিক বান্ধোন আৰু ৰীতি-নীতিৰ বিপৰ্যয়, প্ৰচলিত মূল্যবোধৰ অৱক্ষয়, ভৱিষ্যতৰ আশংকা ইত্যাদি দিশো কবিয়ে সাৰ্থকভাৱে তুলি ধৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। কাব্যখনত বৰ্ণিত যুদ্ধৰ বিৱৰণ ইমানেই বাস্তৱসন্মত যে কোনো কোনো আলোচকে সেই যুদ্ধত কবি বিদ্যাপতিৰ প্ৰত্যক্ষ অংশ গ্ৰহণ অসম্ভৱ নহয় বুলিও মত প্ৰকাশ কৰিছে।

'কীৰ্তিলতা' কাব্যৰ আলোচনাৰ প্ৰসঙ্গত কোনো কোনো আলোচকে এই কাব্য কবি বিদ্যাপতিৰ ডেকা কালৰ ৰচনা বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। তেওঁলোকৰ এনে মতৰ মূল ভিত্তি হ'ল কাব্যখনৰ ভণিতাত কবিৰ বিশেষৰূপে উল্লেখ হোৱা 'খেলন' শব্দটো। কিন্তু ব্যাকৰণৰ নিয়মানুসাৰে কৰ্তাপদ 'ভাৰতী'-ৰ ক্ৰিয়াপদৰূপে 'খেলন'-ৰ সলনি 'খেলতু' হোৱাহে সম্ভৱ। কোনো কোনো পাঠত 'খেলতু'-ৰ প্ৰয়োগ থকাটো প্ৰসঙ্গক্ৰমে উল্লেখনীয়। 'খেলন' বা 'খেলতু' যিয়েই উল্লেখ নহওক, কাব্যখনি যে কবিৰ পৈণত বয়সৰ ৰচনা তাক ৰচনা-ৰীতিৰ গাভীৰ্যই প্ৰমাণ কৰে।

ওপৰত উল্লেখ কৰি অহা হৈছে যে, 'কীৰ্তিলতা' সৃষ্টিধৰ্মী সাহিত্যহে, ইতিহাস নহয়। সেই বাবে ইয়াত কবি-কল্পনাই বিশেষ প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে। সেই বুলি ইয়াত ঐতিহাসিক তথ্যৰ বিকৃতিও পাবলৈ নাই। সংস্কৃত ঐতিহাসিক কাব্যৰ দৰে ইয়াত ইতিহাসৰ সৈতে কবি-কল্পনাৰ মাত্ৰাধিক সংমিশ্ৰণো পোৱা নাযায়। বৰং ইতিহাসৰ সৈতে কল্পনাৰ সুসমন্বয় এইখন কাব্যৰ অন্যতম বিশেষত্ব। ইতিহাস সমৰ্থিত তথ্যৰ অবিকৃত ব্যৱহাৰ আৰু তাৰ আধাৰত কবি-কল্পনাৰ যথার্থ বিচৰণ— এনে সমতা কম সংখ্যক কাব্যৰ মাজতহে লক্ষ্য কৰা যায়। 'কীৰ্তিলতা'ক তেনে কাব্যৰ সাৰ্থক নিদৰ্শন বুলিব পাৰি। ইতিহাসৰ তথ্য বিচৰাসকলে ইতিহাস হিচাপে আৰু কাব্যৰসিকসকলে এক অনুপম কাব্য হিচাপে অতি সহজে ইয়াৰ ৰস আহৰণ কৰিব পাৰে।

'কীৰ্তিলতা'ত যে তৎকালীন উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক-সামাজিক প্ৰতিচ্ছবি অতিশয় বিশ্বাসযোগ্যভাৱে উপস্থাপিত হৈছে তাৰ পুনৰুল্লেখৰ আৱশ্যক নাই। কাব্যখনত জৌনপুৰ নগৰৰ বৰ্ণনাত কবিয়ে বিশেষ দক্ষতা দেখুৱাব পাৰিছে। এই নগৰৰ বাসগৃহ, মন্দিৰ-জনপথত হোৱা জন সমাগম আদিৰ বিৱৰণ কবিয়ে বাস্তৱসন্মত ৰূপত তুলি ধৰিছে। অৱশ্যে নবাব শ্বাহ ইব্ৰাহীম শ্বাৰ্কিৰ সৈন্যবাহিনীয়ে চলোৱা অভিযানৰ বিৱৰণত কবিয়ে কিছু স্বাধীনতা লৈছে। সেয়ে হ'লেও, তেওঁ ইতিহাস অবিকৃত ৰূপত ধৰি ৰাখিবলৈ যত্ন কৰা নাই।

পূৰ্বেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে 'কীৰ্তিলতা'ত সংস্কৃতৰ চম্পু-কাব্যৰ আৰ্হি প্ৰত্যক্ষ কৰা যায়। চম্পু-কাব্য গদ্য আৰু পদ্য উভয় শৈলীৰ সংমিশ্ৰণেৰে ৰচিত এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ সাহিত্য-কৰ্ম। প্ৰকৃতপক্ষে গদ্য আৰু পদ্য উভয় দিশতে সমানে পাৰদৰ্শিতা প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ যাওঁতে এইবিধ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হৈছে। সাহিত্যদৰ্পনকাৰ বিশ্বনাথ কবিৰাজে চম্পু-কাব্যৰ সংজ্ঞা এনেদৰে নিৰূপণ কৰিছে— 'গদ্যপদ্যময় কাব্যম্ চম্পুৰিত্যাভিধিয়েতে'। আকৌ আন এগৰাকী সংস্কৃত আলঙ্কাৰিক আচাৰ্য দণ্ডীয়ে এইবিধ কাব্যক 'গদ্যপদ্যময়ী কচিচ্ছ চম্পুৰিত্যাভিধিয়েতে' বুলি কৈছে। চম্পু-কাব্যৰ সংজ্ঞা যিয়েই নহওক, এইবিধ সাহিত্যই সংস্কৃতত এক বিশেষ স্থান লাভ কৰি আছে। 'কীৰ্তিলতা' কাব্যতো উল্লিখিত চম্পু-কাব্যৰ ৰীতিৰ অনুসৰণ লক্ষ্য কৰা যায়। ইয়াত ব্যৱহৃত গদ্যাংশই বিভিন্ন পদৰ এককবোৰৰ মাজত এক সংযোগ সেতুৰ ভূমিকা পালন কৰিছে। মন কৰিবলগীয়া যে কাব্যখনৰ গদ্যাংশৰ বাক্যবোৰ চুটি চুটি আৰু বৰ্ণনাধৰ্মী। সংস্কৃত তৎসম শব্দৰ প্ৰাচুৰ্য এই গদ্যৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। কাব্যংশত কিন্তু

তৎসম শব্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰায় নাই বুলিব পাৰি। সমগ্ৰ কাব্যখনিৰ ক'তোৱেই বৰ্ণনাৰ বাহুল্য পাবলৈ নাই। কষ্ট-কল্পিত অলঙ্কাৰৰ বৰ্জন, বাহুকবনীয়া শব্দ-চয়নৰ সুবিন্যাস, উপমা-ৰূপকাদি অলঙ্কাৰৰ স্বাভাৱিক ব্যৱহাৰ, অন্ত্যানুপ্ৰাসৰ সুপ্ৰয়োগৰ জৰিয়তে সৃষ্টি হোৱা কাব্যিক লয় আদিয়ে কাব্যখনিক অপূৰ্ব সৌন্দৰ্য প্ৰদান কৰাৰ লগে লগে কাব্যিক গাভীৰ্যও আনি দিছে। তৎকালীন অপভ্ৰংশ তথা অৱহট্ৰ ভাষাত ৰচিত কাব্যৰ কাব্যকাৰসকলে ঘাইকৈ দোহা, ৰদ্দ, চপদ আদি ছন্দসজ্জাৰে কাব্যদেহ নিৰ্মাণ কৰি লৈছিল। 'কীৰ্তিলতা'ত বিদ্যাপতিয়েও তেনেবোৰ ছন্দকে প্ৰয়োগ কৰিছে। কিন্তু, বৰ্ণনীয় বিষয়ৰ সৈতে খাপ খাই পৰাকৈ যথোপযুক্ত ছন্দ নিৰ্বাচন কৰি ল'ব পৰাটো বিদ্যাপতিৰ স্বকীয় কাব্য-প্ৰতিভাৰ পৰিচায়ক। কবিৰ এই গুণে 'কীৰ্তিলতা'ক অপভ্ৰংশ বা অৱহট্ৰ কাব্যৰ মাজত এক সুকীয়া আসনত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছে।

কবিয়ে গদ্যাংশৰ বিৱৰণত প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ঠায়ে ঠায়ে তৎসম শব্দৰ আশ্ৰয় ল'লেও, কাব্যখনিত আদিৰ পৰা অন্তলৈ মৈথিলী মিশ্ৰিত পূৰ্বী অৱহট্ৰ ভাষাৰ প্ৰয়োগ ঘটিছে। কোনো কোনোৱে বিদ্যাপতিয়ে প্ৰয়োগ কৰা এই ভাষাক 'মৈথিলী অৱহট্ৰ' বুলি অভিহিত কৰিছে। সংস্কৃতৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত হৈয়ো নিজ দেশ তথা জাতিৰ প্ৰতি থকা শ্ৰদ্ধাজনিত কাৰণত কবিয়ে তৎকালীন মৈথিলাবাসীৰ প্ৰয়োজনলৈ লক্ষ্য ৰাখি সেই দেশৰ জনগণে দৈনন্দিন জীৱনত ব্যৱহাৰ কৰা কথিত ভাষাকে কাব্যখনিত পৰিমাৰ্জিত ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিছে। কবিয়ে কাব্যৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিছে যে, 'সঙ্কত-বাণী বৃহতন ভাৱই' (সংস্কৃত বুধজনৰ বা বিদ্বানজনৰ ভাষা), সাধাৰণজনে তাৰ মৰ্ম বুজিব নোৱাৰে। সেই বাবে তেওঁ এই কাব্য অৱহট্ৰ ভাষাত ৰচনা কৰিছে। কবিৰ এনে ধাৰণাৰ পৰা বুজিবলৈ টান নহয় যে কবি ভাষা সম্পৰ্কে অতিশয় সচেতন আছিল। উপযুক্তভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব জানিলে সাধাৰণ জানপদী ভাষাও যে সাহিত্যৰ প্ৰকাশ-মাধ্যম হৈ উঠিব পাৰে সেই সেই সম্পৰ্কে বিদ্যাপতিৰ ধাৰণা আছিল অতিশয় স্পষ্ট।

পৃষ্ঠপোষক ৰজাৰ মাত্ৰাধিক প্ৰশস্তি প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগীয় কাব্যৰ অন্যতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। এই ক্ষেত্ৰত 'কীৰ্তিলতা' কাব্যক কিছু ব্যতিক্ৰম বুলিব পাৰি। বিদ্যাপতিৰ পৃষ্ঠপোষক আছিল মৈথিলাৰ 'সিংহ' বংশৰ ৰাজন কীৰ্তিসিংহ। কাব্যখনি কীৰ্তিসিংহৰ বীৰত্বব্যঞ্জক ঘটনাৰ বিৱৰণ হ'লেও, বা কবিৰ ঘাই উদ্দেশ্য কীৰ্তিসিংহৰ যশ-গৰিমাৰ প্ৰচাৰ হ'লেও, ইয়াত সংশ্লিষ্ট পৃষ্ঠপোষকজনাৰ প্ৰশস্তিৰ বাহুল্য ক'তোৱেই পোৱা নাযায়। বীৰবস কাব্যখনিৰ মূল উপজীৱ্য; সেয়ে হ'লেও ইয়াৰ মাজেৰে শৃঙ্গাৰ আৰু বীভৎস ৰসৰো সুপ্ৰকাশ ঘটিছে। এনেদৰে বিচাৰ কৰি মধ্যযুগীয় পূৰ্ব ভাৰতীয় কবি বিদ্যাপতিৰ 'কীৰ্তিলতা'ক এক উৎকৃষ্ট কাব্য-কৰ্ম বুলিব পাৰি।

ভাষাগত বৈশিষ্ট্য

অপভ্ৰংশ ভাষাৰ অৰ্বাচীন স্তৰত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত লৌকিক সাহিত্যৰ মাধ্যমৰূপে শৌৰসেনী অপভ্ৰংশৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা অৱহট্ৰ ভাষাৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। এই অৱহট্ৰ ভাষাৰূপ পূৰ্ব ভাৰততো সাহিত্য ৰচনাত ব্যৱহৃত হৈছিল। পূৰ্ব ভাৰতত ব্যৱহাৰ হোৱা বাবে ইয়াক পণ্ডিতসকলে 'পূৰ্বী অৱহট্ৰ' আখ্যা দিছে। অৱশ্যে তৎকালীন জনসাধাৰণৰ মাজত যি সহজ কথ্য ভাষাৰূপ প্ৰচলিত হৈ আছিল, তাৰ সৈতে অৱহট্ৰৰ কিছু পাৰ্থক্য আছিল। বিদ্যাপতি বিৰচিত 'কীৰ্তিলতা' কাব্যৰ ভাষা মূলতঃ মৈথিলী মিশ্ৰিত পূৰ্বী অৱহট্ৰ। তেওঁ এই ভাষাৰ নাম দিছে 'দেসিল ৱঅনা'। 'কীৰ্তিলতা' কাব্যত যদিও সেই 'দেসিল ৱঅনা' (দেশী বচন)-ৰ প্ৰয়োগ সন্তালনিকৈ পোৱা নাযায়, তথাপি এই কথা ঠিক যে বিদ্যাপতিয়ে বহু ক্ষেত্ৰত নিজ ৰাজ্য মৈথিলাত প্ৰচলিত তৎকালীন কথিত ভাষাৰ ভালেমান ৰূপ ব্যৱহাৰ কৰিছে। তলত কাব্যখনিৰ কেতবোৰ ভাষাগত বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰা হৈছে।

- (ক) এক স্বৰৰ ঠাইত আন এক স্বৰৰ প্ৰয়োগ, যেনে— প্ৰসাৰতি > পসৰেই (আ > অ), মাঞো > মঞ্চঃ (আ > অ) ইত্যাদি।
- (খ) অন্ত্য অৱস্থানৰ দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্রস্বীভৱন, যেনে— ৱৈৰী > ৱইৰি (ঈ > ই)।
- (গ) স্বৰ-সংকোচন, পদান্ত ম্-ৰ > ং-ৰলৈ পৰিৱৰ্তন, সংযুক্ত 'ৰ'-কাৰৰ লোপ, যেনে— অমৃতম্ > অমিঞং, চন্দ্র > চন্দ ইত্যাদি।
- (ঘ) বিভক্তিহীন কাৰকৰূপৰ প্ৰয়োগ আৰু এক কাৰকৰ ঠাইত আন এক কাৰকৰ ব্যৱহাৰ। কাব্যখনিত কৰ্তা-কৰ্ম, কৰণ-অধিকৰণ আৰু সম্বন্ধ পদ এই তিনি প্ৰকাৰৰ কাৰকৰ প্ৰয়োগহে পোৱা গৈছে। '-ই' বিভক্তি তৃতীয়া আৰু সপ্তমী হিচাপে, অৰ্থাৎ কৰণ আৰু অধিকৰণ— এই দুয়োটা কাৰক ৰূপতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে।

- (ঙ) অ-কাৰান্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ একবচনত ‘-উ’ বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ, যেনে— মধ্যঃ > মজ্ব্বু।
 (চ) ষষ্ঠীৰ একবচনত ‘-ছ’ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ, যেনে— দ্বি শব্দৰ ষষ্ঠীৰ একবচনত দুছ।
 (ছ) ক্ৰাচ্ প্ৰত্যয়ৰ ‘ইঅ’-ৰূপে ব্যৱহাৰ, যেনে— কৃত্বা > কৰিতা।

পূব ভাৰতৰ সাহিত্য-কৰ্মত প্ৰয়োগ হোৱা অৱহৰ্ত্ৰ ভাষাৰ এই বৈশিষ্ট্যসমূহ ‘কীৰ্তিলতা’ কাব্যতো পোৱা যায়। অৱশ্যে কবিয়ে তাৰ সৈতে কেতবোৰ ‘দেশী’-ৰূপো ব্যৱহাৰ কৰিছে। সম্ভৱতঃ কাব্যখনি নিজ ৰাজ্যৰ জনসাধাৰণৰ ওচৰ চপাই নিবলৈকে তেওঁ ভাষাটোৰ স্থানীয় কথ্য ৰূপ কিছু হ’লেও ব্যৱহাৰ কৰিছে।

মূল পাঠ অনুবাদ আৰু শব্দগত টোকা

পাঠকৰ অৱগতিৰ অৰ্থে তলত কাব্যখনিৰ প্ৰথম পল্লৱৰ মাত্ৰ পাঁচোটা গাথাৰ অনুবাদ আৰু শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। কবিয়ে তেওঁৰ এই কাব্যৰ ভাষাৰ শ্ৰেষ্ঠ আৰু সুজন (সংলোক) আৰু দুৰ্জন (দুষ্টজন)-ৰ মাজত পাৰ্থক্য কি সেই কথা এই পদকেইফাকিৰ জৰিয়তে স্পষ্ট কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে।

১ নং পদৰ মূল পাঠ

তিহুঅন-খভ্ৰেহি কাঞিঃ তসু কিত্তিৱলি পসৰেই।
 অকখৰ-খম্বাৰস্ত্ৰেণা মাঞ্চো বন্ধি ন দেই॥

অসমীয়া ভাঙনি

ত্ৰিভুৱন-ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ কীৰ্তি-লতা কিদৰে প্ৰসাৰিত হ’ব, যদিহে আখৰৰ স্তম্ভ (খুঁটা)-ৰ ওপৰত মঞ্চ সাজি দিয়া নহয়! (অথবা, আখৰৰ স্তম্ভৰ ওপৰত মঞ্চ তৈয়াৰ কৰি নিদিলে ত্ৰিভুৱন-ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ কীৰ্তি-লতা কিদৰে প্ৰসাৰিত হ’ব?)

টোকা

তিহুঅন < ত্ৰিভুৱন = ত্ৰিভুৱন (স্বৰ্গ, মৰ্ত্য, পাতাল)। আদি অৱস্থানৰ সংযুক্ত ত্ৰ > ত, মহাপ্ৰাণ ভ > হ, ‘ৱ’-ৰ লোপ।

খভ্ৰেহি < ক্ষেত্ৰস্মিন্ = ক্ষেত্ৰত। ক্ষ > কখ > খ, ত্ৰ > ত্ৰ (সমীভৱন), স্মিন্ > ম্হি (ধ্বনি-বিপৰ্যয়) > হি।

তসু < তস্য = তেওঁৰ। স্য > স্ (সমীভৱন) > সু।

কিত্তি < কীৰ্তি = কীৰ্তি (যশ, গৰিমা)। ঙ্গ > ই, ত্ৰ > ত্ৰ (সমীভৱন)।

পসৰেই < প্ৰসাৰতি = প্ৰসাৰিত হয়। আদি অৱস্থানৰ সংযুক্ত প্ৰ > প, আ > অ, অ > এ (এক স্বৰৰ ঠাইত

আন এক স্বৰৰ প্ৰয়োগ), ‘ত’-ৰ লোপ।

অকখৰ < অক্ষৰ = আখৰ। ক্ষ > কখ।

খম্ব < স্তম্ভ = স্তম্ভ (খুঁটা)। আদি অৱস্থানৰ স্ত > স > খ, স্ত > ম্ব।

মাঞ্চো < মঞ্চঃ = মঞ্চ। অ > আ, ঞ্ > ঞ্চ, অন্ত্য অৱস্থানৰ অঃ > ও।

দেই < দদাতি = দিয়ে। দদাতি > দেতি > দেই, স্বৰ মধ্যৱৰ্তী ‘দ’ আৰু ‘ত’-ৰ লোপ।

২ নং পদৰ মূল পাঠ

তেং মোঞে ভলঞে নিৰ্বুতি গএ জইসও তইসও কব্ব।
 খল খেল-চ্ছল দুসিহই সুঅন পসংসই সব্ব॥

অসমীয়া ভাঙনি

এই কথা মই ভালদৰে বুজিব পাৰিছোঁ যে যেনে তেনে ৰচনা কৰা মোৰ এই কাব্যক হিংসুকজনে খেলৰ ছলেৰে দূষিব আৰু সুজনে (সংলোকে) প্ৰশংসা কৰিব।

টোকা

মোঞে < অস্মদ = মই।

জইসও < যস্যঃ = যেনে। স্য > ইস (অপিনিহিতি), অন্ত্য অঃ > ও।

তইসও < তস্য = তেনে। স্য > ইস (অপিনিহিতি), অন্ত্য অঃ > ও।

কব্ব < কাব্য = কাব্য; আ > অ, ব্য > ব্ব (সমীভৱন)।

দূসিহই < দূষিস্যতি = দোষ দিয়ে। ষ > স, স্য > স্ > স > হ, ষৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

সুঅন < সুজন = সুজন (সৎ লোক)। ষৰ মধ্যৱৰ্তী স্পৰ্শ ব্যঞ্জন 'জ'-ৰ লোপ।

পসংসই < প্রশংসিত = প্রশংসা কৰে (বথানে)। আদি প্ৰ > প, শ > স, ষৰ মধ্যস্থিত 'ত'-ৰ লোপ।

সব্ব < সৰ্ব = সকলো। ৰ্ব > ব্ব।

৩ নং পদৰ মূল পাঠ

সুঅন পসংসই কব্ব মব্ব দুজ্জন বোলই মন্দ।

অৱসও ৱিসহৰ ৱিস ৱমই অমিঞে ৱিমুঞ্জই চন্দ॥

অসমীয়া ভাঙনি

সজ্জনে মোৰ কাব্যৰ প্ৰশংসা কৰে, দুৰ্জনে বেয়া বুলি কয় (নিন্দা কৰে); অৱশ্যে বিষধৰে বিষকে তালে, চন্দ্ৰইহে অমৃত বৰ্ষণ কৰে।

টোকা

সুঅন < সুজন = সুজন (সজ্জন)। ষৰ মধ্যৱৰ্তী 'জ'-ৰ লোপ।

পসংসই < প্রশংসতি = প্ৰশংসা কৰে। আদি অৱস্থানৰ প্ৰ > প, শ > স, ষৰ মধ্যস্থিত 'ত'-ৰ লোপ।

কব্ব < কাব্য = কাব্য (কবিতা)। ব্য > ব্ব।

মব্ব < অস্মদ = মোৰ। (অস্মদ শব্দ অৱহট্ৰৰ ষষ্ঠীৰ একবচনত মজ্ব্ব > মব্ব)।

দুজ্জন < দুৰ্জন = দুৰ্জন (অসৎ লোক)। জ্ > জ্জ (সমীভৱন)।

অৱসও < অৱশ্যঃ = অৱশ্যে। শ্য > স্ > স, অন্ত্য অঃ > ও।

ৱিসহৰ < ৱিষধৰ = বিষধৰ (বিষ বহনকাৰী)। ষ > স, মহাপ্ৰাণ ধ > হ।

ৱমই < ৱমতি = তালে। 'ত'-ৰ লোপ।

অমিঞে < অমৃতং = অমৃত। ঋ > ই, তং > এ।

চন্দ < চন্দ্ৰ = জোন। সংযুক্ত 'ৰ'-কাৰৰ লোপ।

ৱিমুঞ্জই < ৱিমুক্ততি = বৰ্ষণ কৰে। জ্ > ত্ (সমীভৱন), ষৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

৪ নং পদৰ মূল পাঠ

সজ্জন চিন্তই মনহি মনে মিত্ত কৰিতা সৱ কোএ।

ভেতা কহন্তা মজ্ব্ব জই দুজ্জন ৱইৰি গ হোএ॥

অসমীয়া ভাঙনি

সংলোকে মনেৰে সকলোকে মিত্ত বুলি ভাবে; ভেদভাব অনাসকলৰ মাজত দুৰ্জন (দুষ্ট লোক) থাকিলেও (সিহঁতক) বৈৰী (শত্ৰু)-জ্ঞান নকৰে।

টোকা

সজ্জন < সজ্জন (সৎ + জন) = সংলোক।

চিন্তই < চিন্ততি = ভাবে, চিন্তা কৰে। ষৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

মিত্ৰ < মিত্ৰ = বন্ধু, মিত্ৰ। ত্ৰ > ত্ৰ (সমীভৱন)।

কৰিতা < কৃত্বা = কৰি। ক্ৰাচ্-প্ৰত্যয়ৰ প্ৰাকৃতৰ দৰে 'ইত্'-'লৈ পৰিৱৰ্তন।

সৰ < সৰ্ = সকলো। ৰ্ > ৰ্ (সমীভৱন) > বা।

ভেত্ৰ < ভেদ = ভেদ, পাৰ্থক্য। স্বৰ মধ্যস্থিত 'জ'-ৰ লোপ।

মজ্জ্ব < মধ্যঃ = মাজ। ধ্য > জ্ব আৰু প্ৰথমাৰ 'উ' বিভক্তি।

জই < যদি = যদি। য > জ, স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'দ'-ৰ লোপ।

দুজ্জন < দুৰ্জন = অসৎ বা দুষ্ট লোক। জ্ > জ্জ (সমীভৱন)।

ৰইৰি < ৰৈৰী = বৈৰী বা শত্ৰু। ঐ > অই, ঈ > ই।

হোএ < ভৱতি = হয়। মহাপ্ৰাণ ভ > হ, অৱ > ও, স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ, ই > এ।

৫ নং পদৰ মূল পাঠ

বালচন্দ ৰিজ্জাৱই-ভাসা
দুহু নহি লগ্নই দুজ্জন হাসা।
ও পৰমেশ্বৰ হৰ-সিৰ সোহই
ঈ নিচ্ছই নাতৰ-মন মোহই।

অসমীয়া ভাঙনি

কাঁচিজোন আৰু বিদ্যাপতিৰ ভাষা— দুয়োকো দুৰ্জনৰ (দুষ্টজনৰ) উপহাসে স্পৰ্শ নকৰে; সিটোৱে পৰমেশ্বৰ হৰৰ শিৰ শোভিত কৰে আৰু ইটোৱে সদায় বিদ্বংজনৰ মন মোহিত কৰে।

শব্দগত ত্ৰুকা

বালচন্দ < বালচন্দ্র = বালক চন্দ্র বা কাঁচিজোন। সংযুক্ত 'ৰ'-কাৰৰ লোপ।

ৰিজ্জাৱই < বিদ্যাপতি = বিদ্যাপতি (কাব্যৰ কবিৰ নাম)। দ্য > জ্জ (সমীভৱন), প > ৰ, স্বৰ মধ্যস্থিত 'ত'-ৰ লোপ।

ভাসা < ভাষা = ভাষা। ষ > সা।

দুহু < দ্বি = দুই। ষ্টীৰ একবচনত হু বিভক্তি।

নহি < নাস্তি = নাই। ঙ্ > থ (সমীভৱন) থ (মহাপ্ৰাণ) > হ, আ > অ।

লগ্নই < লগ্নতি = লগ পায় বা স্পৰ্শ কৰে। গ্ন > গ্ন (সমীভৱন), স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

পৰমেশ্বৰ < পৰমেশ্বৰ = পৰমেশ্বৰ বা ভগবান। শ্ব > স্ (সমীভৱন) > সা।

সিৰ < শিৰ = শিৰ বা মূৰ। শ > সা।

সোহই < শোভতি = শোভা কৰে। শ > স, মহাপ্ৰাণ ভ > হ, স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

নিচ্ছ < নিত্য = সদায়। ত্য > চ্চ (অন্যোন্য সমীভৱন)।

নাতৰ < নাগৰ = বিজ্জন। স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'গ'-ৰ লোপ।

মোহই < মোহতি = মোহিত কৰে। স্বৰ মধ্যৱৰ্তী 'ত'-ৰ লোপ।

সহায়ক গ্ৰন্থপঞ্জী

অসমীয়া

কৌশাম্বী, ডি. ডি., ১৯৭৩ : *ভাৰতৰ ইতিহাস* (অস. অনু. বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য)। অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, গুৱাহাটী।

গোস্বামী, কেশৱানন্দ (অনুবাদ আৰু সম্পাদনা), ১৯৮৭ : *ৰাজশেখৰ কৃত কৰ্পূৰ মঞ্জৰী*। কে. এম. পাব্লিছিং।

গুৱাহাটী।

গোস্বামী, সত্যেন্দ্ৰ নাৰায়ণ, ১৯৯০ : *ধম্মপদ*। চন্দ্ৰ প্ৰকাশ, গুৱাহাটী।

- - - ১৯৯২ : *প্ৰাকৃত পাঠ-মঞ্জুষা*। বনলতা, গুৱাহাটী, ডিব্ৰুগড়।

- - - ১৯৯৩ : *প্ৰাকৃত সাহিত্য*। বাণী প্ৰকাশ, গুৱাহাটী।

ঠাকুৰ, নগেন, ১৯৯২ : *অশোকৰ অনুশাসনমালা*। জ্যোতি প্ৰকাশন। গুৱাহাটী।

- - - ১৯৯৩ : *প্ৰাকৃত সাহিত্য চয়ন*। জ্যোতি প্ৰকাশন। গুৱাহাটী।

- - - ১৯৮৯ : *প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ অধ্যয়ন*। জ্যোতি প্ৰকাশন। গুৱাহাটী।

- - - ১৯৯৭ : *পালি-প্ৰাকৃত-অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য*। কে. এম. পাবলিছিং, গুৱাহাটী।

দত্ত, ভবানন্দ, ১৯৬৩ : *দৃষ্টি আৰু দৰ্শন*। লয়াৰ্ছ, গুৱাহাটী।

শইকীয়া বৰা, লীলাৱতী, ২০০২ : *সংস্কৃত-পালি-প্ৰাকৃত আৰু অসমীয়া ব্যাকৰণ*। বনলতা। ডিব্ৰুগড়, গুৱাহাটী।

শৰ্মা, থানেশ্বৰ, ১৯৯০ : *মহাকবি কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্* : এটি সমীক্ষা। চন্দ্ৰ প্ৰকাশ। গুৱাহাটী।

শৰ্মা, শৈলেন্দ্ৰজিৎ, ২০০৫ : *পূৰ্ণাঙ্গ ধম্মপদ*। সৰ্ব্বমঙ্গলম প্ৰকাশন। পাঠশালা।

ইংৰাজী

Apte, Vaman Shivram, 1988 : *The Students Sanskrit English Dictionary*. MBD. Delhi et al.

Barua, Benimadhab and Sailendranath Mitra, 1021 : *Prakrit Dhammapads*. Sri Satguruu Publications. New Delhi.

Biswas, Sukumar, 1970 : *A Comparative Old Indo-Aryan Grammar*, 1970, Bani Prakash, Pathsala, Guwahati.

Chatterjee, S. K., 1956 : "Introduction", *Asoka's Edict*, by Amulyachandra Sen. Bani Munshi, The Indian Publicity Society, Calcutta.

- - - 1971 (1926) : *The Origin and Development of Bengali Language*, Vol-I & II. Rupa & Company, Calcutta by arr. with Allen & Unwin. London. 3 vols.

Chattopadhyay, Debiprasad, 1992 (1959) : *Lokayata A Study in Ancient Indian Materilism*. Peopels Publishing House, New Delhi.

De, S. K., 1978 : "Sanskrit Drama : General Characteristics". *The Cultural Heritage of India*, Ed. by S. K. Chatterjee Vol-V. Ramkrishna Mission Institute of Culture. Calcutta.

Kale, M. R. (Ed.), 1969 : *The Abhijnana Sakuntalam of Kalidasa*, 1969, MBD, Delhi et al.

Keith, A. B., 1973 : *A History of Sanskrit Literature*. Oxford UP, Delhi et al.

Konow, Sten, 1901 : *Raja-Cekhara's Karpura Manjari* (Critically ed. in the original Prakrit etc.) A Drama by the Indian Poet Raja-Cekhara (about 900 AD). Trans. into English with notes by Charles Rockwell Lamans. Harvard University. Cambridge, Mass.

Macdonell, A. A., 1988 : *A Sanskrit Grammar for Students*. 1988, MBD, Delhi.

Mishra, Harimohan, 1989 : "Kirtilata", in *Encyclopaedia of Indian Literature*, Vol-3, Ed. by Amaresh Dutta, Sahitya Academi, Delhi.

Radhakrishnan, S., 1992 (1950) : *The Dhammapada*. Oxford UP. Delhi et al.

Sen, Amulyachandra, 1956 : *Asoka's Edict*, 1956, Bani Munshi, The Indian Publicity Society, Calcutta.

Whitney, W. D., 1985 : *Sanskrit Grammar*. MBD, Delh et al.

Williams, M. Monier, 1995 : *A Sanskrit English Dictionary*. MBD. Delhi et al.

Winternitz, M., 1985 : *History of Indian Literature*. (Eng. Trans. Vol-II by V. Srinivasa Sarma, Vol-III by Subhadra Jha), MBD, Delhi.

Woolner, Alfred Cooper, 1917 : *Introduction to Prakrit*. University of Lahore. Lahore.

বাংলা

ঠাকুর, সত্যেন্দ্রনাথ, ২০১৫ : "বৌদ্ধ ধর্মশাস্ত্র" । *প্রসংগ : গৌতম বুদ্ধ*, (নির্বাচিত প্রবন্ধ সংকলন), (সম্পা.), সম্পাদক মঞ্জুলী, ন্যাশনাল বুক এজেন্সী । কলকাতা

বন্দ্যোপাধ্যায়, ধীৰেন্দ্র নাথ, ১৯৮৮ : *সংস্কৃত সাহিত্যের ইতিহাস*। পশ্চিমবঙ্গ রাজ্য পুস্তক পর্ষদ, কলকাতা।

বিদ্যাসাগর, ঈশ্বরচন্দ্র, ১৯৯৬ : *সমগ্র ব্যাকরণ-কৌমুদী* (সংশোধিত)। দেব সাহিত্য কুতীর প্রাঃ লিঃ, কলিকাতা।

বিশ্বাস সুকুমার, ১৯৬৮ : *ভাষাবিজ্ঞান পরিচয়*। জিজ্ঞাসা। কলিকাতা।

বসু, শঙ্করীপ্রসাদ, ১৯৯৯ : *বিদ্যাপতি ও চণ্ডীদাস*, , দে'জ পাব্লিকেশ্যন, কলকাতা।

ভট্টাচার্য, দেবিদাস, ১৯৬৫ : *মধ্য ভারতীয় আৰ্যভাষা ও সাহিত্যের ভূমিকা*, ওবিয়েন্টাল বুক কোম্পানী গৌহাটী, কলিকাতা, শিলচর।

সাংকৃত্যায়ন, বাহুল, ১৯৯৭ : *বৌদ্ধ দর্শন* (বাংলা অনু. মলয় চট্টোপাধ্যায়)। চিৰায়ত প্রকাশন। কলকাতা।

সেন, বণব্রত (সম্পা.), ১৯৮৮ (১৯৭৮) : *ধর্মপদ*। হরফ প্রকাশনী। কলকাতা

সেন, সুকুমার, ১৯৮৭ (১৯৬৮) : *ভাষার ইতিবৃত্ত*। ইষ্টার্ন পাব্লিছার্ছ। কলকাতা
